

Οι θεωρητικές επεξεργασίες των *Τετραδίων της Φυλακής* δίνουν στον Γκράμσι επάξια μια θέση στον κανόνα του δυτικού μαρξισμού. Ο αστερισμός των νέων εννοιών, μέσα από τον οποίο προσπάθησε να κατανοήσει το δικό του παρόν, λειτουργεί και σήμερα ως αναγκαία πυξίδα για τον προσανατολισμό της πολιτικής πράξης. Η αναζωογόνηση της διαλεκτικής σκέψης, η έμφαση στον πραξιακό χαρακτήρα της φιλοσοφίας, η γόνιμη σύμπτωση στο πρόσωπό του θεωρίας και πολιτικής στράτευσης, η ανανέωση της αντίληψής μας για το κράτος, μέσα από την ανάδειξη του ρόλου της κοινωνίας των πολιτών, είναι μόνο μερικές από τις ανεξίτηλες συνεισφορές της γκραμισιανής σκέψης.

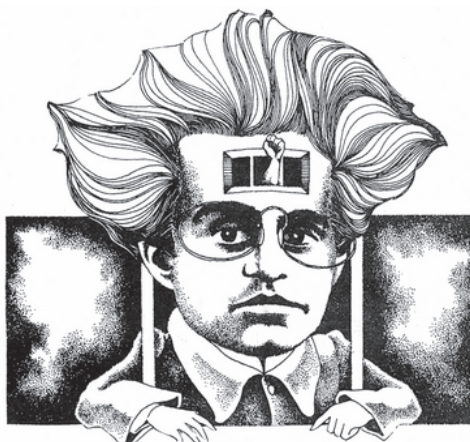
Ωστόσο, εξίσου σταθερά παραμένουν και ορισμένα στοιχεία στον θεωρητικό του στοχασμό και την πολιτική του δράση, τα οποία σφραγίζουν το έργο του με μια σκοτεινή, κι ενίοτε ζοφερή, χροιά. Η πίστη του στον συγκεντρωτισμό και την ηγεσία, η εμμονή του με τον καθοδηγητικό και παιδαγωγικό ρόλο της πολιτικής, η έμφαση στην ιεραρχία και τη στρατιωτικού τύπου κατανόηση των κοινωνικών φαινομένων εκβάλλουν σε ανάλογες στρατηγικές και θεσμικές προτάσεις.



Για τον Γκράμσι και το Σύγχρονο Κράτος

Για τον Γκράμσι και το Σύγχρονο Κράτος

εισηγήσεις από την
Ομάδα αυτομόρφωσης ★ Αυτοδιαχειριζόμενη Δανειστική Βιβλιοθήκη
Αυτοδιαχειριζόμενο Στέκι Πέρασμα



Αυτοδιαχειριζόμενη Δανειστική Βιβλιοθήκη
Αυτοδιαχειριζόμενο Στέκι Πέρασμα
Ζωοδόχου Πηγής και Ισαύρων

Φεβρουάριος 2019



Στην παρούσα μπροσούρα περιλαμβάνονται οι εισηγήσεις από την εκδήλωση της ομάδας αυτομόρφωσης για τον Αντόνιο Γκράμσι. Καταπιαστήκαμε με το έργο του Γκράμσι στο πλαίσιο της ενασχόλησής μας με τη θεματική του κράτους. Κοινό μας ανάγνωσμα υπήρξε τμήμα των *Τετραδίων της Φυλακής* που στα ελληνικά κυκλοφορεί με τον τίτλο *Για τον Μακιαβέλι, για την Πολιτική και για το Σύγχρονο Κράτος*. Η συλλογική μας μελέτη έλαβε χώρα –περίπου– το πρώτο εξάμηνο του 2016. Τα κείμενα των εισηγήσεων γράφτηκαν από τη Δήμητρα Τ., τον Στέφανο Δ. και τον Γιώργο Π. αντίστοιχα. Αν και υπογράφονται ατομικά, αναγνωρίζουν ως βασική πηγή έμπνευσής τους τις συμφωνίες και τις διαφωνίες κατά τις συζητήσεις της ομάδας. Δίχως αυτές, δεν θα είχαμε γνωρίσει τη ζωή και το έργο του Γκράμσι και δεν θα είχε δημιουργηθεί η μπροσούρα που κρατάτε στα χέρια σας.

Κυκλοφόρησε στην πόλη της Αθήνας, σε περιορισμένο αριθμό αντιτύπων, τον Φεβρουάριο του 2019, από την Αυτοδιαχειριζόμενη Δανειστική Βιβλιοθήκη - Στέκι Πέρασμα (Ζωοδόχου Πηγής & Ισαύρων).

Θερμές ευχαριστίες στην Κάτια Γ. και τον Γιάννη Κ. για την πολύτιμη βοήθειά τους στην ολοκλήρωση της παρούσας μπροσούρας.

Ο σχεδιασμός του εξωφύλλου και η γραφιστική επιμέλεια έγιναν από τον Αδελφό Κ.

Για επικοινωνία: με e-mail advas@espiv.net και από κοντά κάθε Πέμπτη από τις 20:00 στον χώρο του στεκιού.



Περιεχόμενα

Σύντομο βιογραφικό σημείωμα	7
i. Γέννηση	7
ii. Τορίνο	10
iii. Σύλληψη	14
iv. Βιβλιογραφία	17
Σύνοψη της έννοιας της υπαλληλίας	19
Η Ηγεμονία του Stato Integrale για τον Γκράμισι και το Σύγχρονο Κράτος	25
i. Το ζήτημα της επανάστασης στη Δύση	26
ii. Η σημασία της πολιτικής	28
iii. Ηγεμονία και Stato Integrale	33
α. Ηγεμονία	33
β. Stato Integrale	38
γ. Ηγεμονία του Stato Integrale	43
iv. Από την ηγεμονία του σύγχρονου ηγεμόνα στη ρυθμισμένη κοινωνία	46
α. Η ηγεμονία του σύγχρονου ηγεμόνα	47
β. Κρατολατρεία	50
γ. Ρυθμισμένη κοινωνία	53



Σύντομο βιογραφικό σημείωμα

Γέννηση

Ο Γκράμισι γεννήθηκε τον Ιανουάριο του 1891, στον Νότο της Ιταλίας, και συγκεκριμένα, στην πόλη Άλες της επαρχίας Κάλιαρι της Σαρδηνίας. Ήταν ο τέταρτος από τα επτά παιδιά του Φραντσέσκο Γκράμισι και της Τζουζεπίνα Μαρσία. Ο πατέρας του Αντόνιο σπούδαζε νομικά, αλλά ήταν άτυχος και μόλις πέθανε ο δικός του πατέρας, χρειάστηκε να βρει δουλειά: ιδού, λοιπόν, η ευκαιρία του στη Σαρδηνία, στο ληξιαρχείο της Γκιλάρτσα. Η μητέρα του Τζουζεπίνα, παιδί μιας μέσης οικογένειας, είχε φοιτήσει μέχρι την τρίτη δημοτικού και διάβαζε ό,τι έπεφτε στα χέρια της: για εκείνη την εποχή κάτι τέτοιο, το να διαβάσει και να γράφει δηλαδή μια γυναίκα, συνιστούσε αιτία διάκρισης από τις άλλες γυναίκες. Ίχνη από την οικογένεια Γκράμισι στο Άλες δεν βρίσκονται. Μετά την αναχώρηση της οικογένειας, το πατρικό σπίτι του Αντόνιο πήρε ένας ιερέας, έπειτα έγινε για είκοσι χρόνια έδρα των φασιστών και πιο μετά μπαρ, «το μπαρ των σπορ». Το 1898 εγκαταστάθηκαν μόνιμα πια στην Γκιλάρτσα, αλλά ένα χρόνο μετά, ο πατέρας του Αντόνιο παύθηκε από τη δουλειά του, προφυλακίσθηκε και στη συνέχεια καταδικάστηκε για έξι χρόνια, για υπεξαίρεση δημόσιου χρήματος. Οι μικροδιαπλοκές και τα προσωπικά συμφέροντα των πολιτικών της τοπικής κοινωνίας εξανάγκασαν την οικογένεια να ζήσει ταπεινωτικά και φτωχά για τα επόμενα χρόνια. Ενδεχομένως, είχαν σχέση οι πολιτικές εκλογές του 1897. Την πολιτική κατάσταση της εποχής διηγείται ο βουλευτής της επαρχίας Οτσιέρι στη Σαρδηνία, Πάις Σέρα:¹

Εκτός από λίγα κέντρα και για μια μικρή μειοψηφία, συντηρητικοί και φιλελεύθεροι, δημοκρατικοί και ριζοσπάστες, είναι λέξεις χωρίς περιεχόμενο. Ο σοσιαλισμός, η αναρχία και η ανάμιξη του κλήρου στην πολιτική δεν είναι γνωστά ούτε σαν όνομα, και όμως τα κόμματα είναι ζωντανά, επίμονα, αδιάλλακτα, μαχητικά: αλλά δεν είναι κόμματα πολιτικά, ούτε κόμματα που κινούνται από τοπικά ή γενικά συμφέροντα, αλλά είναι κόμματα προσωπικά, οικογενειακές

1. Τα παραθέματα της αλληλογραφίας έχουν ανακτηθεί και παρατεθεί από το βιβλίο του Τζουζέπε Φιόρι, *Αντόνιο Γκράμισι, Η ζωή ενός επαναστάτη*, Οδυσσέας, Αθήνα 1977.

φατρίες με τη στενή έννοια του όρου. Κάτω από τα μεγάλα φτερά αυτών των μεγάλων προσωπικών κομμάτων βρίθουν τα μικροσκοπικά προσωπικά κόμματα των διαφόρων κοινοτήτων, μοχθηρά και βίαια, αφού εξαρτώνται από τα μεγαλύτερα κόμματα και σε αντάλλαγμα δέχονται προστασία και αποτελεσματική βοήθεια στις μικρές τοπικές διαμάχες, αλλά κυρίως προσωπική βοήθεια για να πετύχουν εύνοια και να αποφύγουν τις συνέπειες του νόμου στις παραβάσεις και τα εγκλήματα.

«Είναι ένα είδος κλιμακωτής υποτέλειας», καταλήγει ο Πάις Σέρα, «που με χειρότερες και θλιβερότερες συνέπειες αντικατέστησε την παλιά φεουδαρχική υποταγή.»

Μετά τη φυλάκιση του πατέρα, η ατμόσφαιρα στην οικογένεια άλλαξε. Όχι μόνο η μητέρα βρέθηκε αντιμέτωπη με τη φτώχεια και αναγκάστηκε να δουλέψει σκληρά, αλλά και η ίδια η σωματική ανάπτυξη του Αντόνιο άρχισε να δείχνει ανησυχητικά σημάδια.

Ο Νίνο, θυμάμαι, δεν ήταν πάντα σαν να λέμε καμπούρης. Ήταν ίσως φιλάσθενος. Άρχισε να του παρουσιάζεται στη ράχη ένα είδος καρυδιού, και αυτός δεν μεγάλωνε, έμενε κοντούλης, μικροκαμωμένος. Η θεία Πεπίνα η καημένη, έκανε τα πάντα για να χτυπήσει το κακό. Τον ξάπλωνε για να του κάνει μασάζ με βάμμα ιωδίου, αλλά τίποτε. Το καρύδι μεγάλωνε όλο και περισσότερο... Ο θείος Γκράμσι τον πήγε σε έναν ειδικό. Η συμβουλή για τη θεραπεία ήταν να τον κρεμούν από ένα δοκάρι της οροφής. Του είχαν φτιάξει ένα μπούστο με κρίκους και ο θείος Γκράμσι και ο Τζενάρο, ο αδερφός του, τον γάντζωναν στην οροφή και τον άφηναν στο κενό. Νόμιζαν πως αυτός είναι ο σωστός τρόπος για να ισιώσει, αλλά το εξόγκωμα ολοένα και μεγάλωνε και ποτέ δεν υπήρξε γιατρεία. Παρέμεινε μικρόσωμος, κάπου στο ενάμισι μέτρο, περιγράφει η Νενέτα Κούμπα, αδερφική φίλη και γειτόνισσα της οικογένειας.

Εκτός από αυτή τη φυσική ατέλεια, ο Αντόνιο υπέφερε συχνά κι από αδιαθεσίες. Ο ίδιος κάπου θα γράψει: «Από τεσσάρων χρονών είχα αιμορραγίες τρεις μέρες συνέχεια που με είχαν τελείως εξαντλήσει και στη συνέχεια (είχα) σπασμούς. Οι γιατροί με είχαν ξεχάσει και η μητέρα μου κράταγε μέχρι το 1914 μια μικρή κάσα και τα κατάλληλα ρούχα που θα χρησιμοποιούσε για να με θάψει.»

Η μητέρα του, λαμβάνοντας υπόψη την επισφαλή υγεία του, τον είχε στείλει επτάμισι χρονών στο δημοτικό σχολείο. «Το σύστημα

που παρακολούθησα», λέει ο Αντόνιο σε ένα γράμμα, «ήταν πολύ καθυστερημένο. Εξάλλου, το σύνολο των συμμαθητών μου δεν ήξερε να μιλάει ιταλικά, πράγμα που με εξύψωνε, καθώς ήταν σημαντικό για τον δάσκαλο».

Σταμάτησε τις σπουδές του μετά το πέρας του δημοτικού, δηλαδή στα δεκατρία του χρόνια, κι αναγκάστηκε να δουλέψει στο κτηματολόγιο για χαρτζιλίκι. Τις λίγες ελεύθερες ώρες που του άφηνε η δουλειά, μελετούσε μόνος του λατινικά. Μην έχοντας εγκαταλείψει την ιδέα να συνεχίσει το σχολείο, κάθε τόσο έκανε μαθήματα με κάποιον που είχε τελειώσει το γυμνάσιο.

Μετά την αποφυλάκιση του πατέρα του και παρά τις οικονομικές δυσκολίες, έστειλαν τον Αντόνιο Γκράμσι, πλέον δεκαπέντε χρονών, στην τρίτη τάξη του γυμνασίου του Σαντουλουσουόρτζου. Ο Γκράμσι θυμάται αυτό το γυμνάσιο: ήταν πραγματικά σε κακό χάλι. Ένα μικρό γυμνάσιο, όπου τρεις υποτιθέμενοι καθηγητές με πολλή αυθάδεια κάλυπταν την ύλη διδασκαλίας των πέντε τάξεων.

Όταν ο Γκράμσι πλησίαζε στο τέλος της τρίτης γυμνασίου, από τον Μάη ως τον Ιούνιο του 1906, η Σαρδηνία ταραχτήκε από μια πραγματική «ανθρωποθύελλα». Ανομοιογενή στοιχεία συμπαρατάσσονταν, δίνοντας στο νησί εκείνες τις μέρες μια εικόνα χάους: πειθαρχημένοι αγώνες εργατικών συνδικάτων, σφοδρές εκρήξεις των ανοργάνωτων αγροτικών μαζών που πυρπολούσαν τυροκομεία και δημόσια ταμεία, τραμπούκοι που εισχωρούσαν στις πορείες διαμαρτυρίας και λεηλατούσαν μικρές επιχειρήσεις, παροξυσμοί οργής μικρών ομάδων που πλήττονταν από την εισαγωγή μηχανών. «Η ωμή βία των μαζών», τηλεγράφησε ο απεσταλμένος της *Il Secolo* του Μιλάνο εκείνη την περίοδο, «προέρχεται από την παράλογη καταπίεση στην οποία είναι εκτεθειμένες οι μάζες». Εκατοντάδες αγρότες, εργάτες και διανοούμενοι κατέληξαν στη φυλακή, μετά την καταστολή του Ιουλίου. Εκείνα τα χρόνια, η διαφορά Βορρά και Νότου επιδεινώθηκε. Το προστατευτικό σύστημα των βιομηχανιών έπληττε την οικονομία του Νότου και των νησιών, ενώ τα εργοστάσια του Βορρά προστατεύονταν δημοσιονομικά κι επεκτείνονταν, με αποτέλεσμα ο Νότος να βυθίζεται στην ανέχεια.

Το Κράτος, για την κοινή γνώμη του Νότου, ήταν ένας εχθρικός οργανισμός που κατέπνιγε με τα συντάγματά του τις απεργίες των εξεγεργμένων μαζών, ένας οργανισμός με αστυνόμους, εφοριακούς και λακέδες των ιδιοκτητών ορυχείων. Ο «σαρδηνισμός» έγινε η συνείδηση της εποχής κι ο Γκράμσι υπήρξε οπαδός του. «Εγώ σκεφτόμουν τότε.» θα γράψει κάπου, «ότι έπρεπε να αγωνιστούμε για την εθνική ανεξαρτησία της περιοχής. “Στη θάλασσα οι Στεριανοί”. Πόσες φορές δεν επανέλαβα αυτά τα λόγια».

Στα δεκαοχτώ του, ο Γκράτσι μετακομίζει μαζί με τον αδερφό του Τζενάρο στην πόλη Κάλιαρι, για να παρακολουθήσει το λύκειο. Οι συνθήκες παρέμεναν δύσκολες για τα δυο αδέρφια, μέσα στη φτώχεια και το κρύο, τρώγοντας μόνο ψωμί και μάλιστα λίγο, γιατί στοιχίζει πολύ. Παρ' όλ' αυτά, ο Αντόνιο κατάφερε να πάρει καλούς βαθμούς στο λύκειο. Το διάβασμα ήταν η αγαπημένη του ασχολία. Ο αδερφός του, Τζενάρο, διηγείται πως όταν είχε επιστρέψει από το Τορίνο, στρατευμένος σοσιαλιστής, τροφοδοτούσε τον Αντόνιο με προπαγανδιστικό υλικό, βιβλία, εφημερίδες και φυλλάδια που δεν χρειαζόταν και πολύ χρόνο για να τα διαβάσει. Είχε ήδη πλησιάσει τον Μαρξ. «Από πνευματική περιέργεια», όπως περιγράφει σε ένα γράμμα του ο Αντόνιο το 1924. Ξεκινά τα πρώτα του βήματα στη δημοσιογραφία κάπου δεκαεννιά χρονών, κάνοντας μικρές ανταποκρίσεις. Στην τελευταία τάξη του λυκείου, ο Αντόνιο γράφει μια έκθεση στην οποία και φαίνεται η κλίση του προς τον μαρξισμό:

Η γαλλική επανάσταση γκρέμισε πολλά προνόμια, εξύψωσε πολλούς καταπιεσμένους, αλλά δεν έκανε τίποτα άλλο από το να αντικαταστήσει τη μία τάξη με μια άλλη στην εξουσία. Άφησε όμως ένα μεγάλο δίδαγμα: ότι τα προνόμια και οι κοινωνικές διαφορές, που είναι προϊόν της κοινωνίας και όχι της φύσης, μπορούν να ξεπεραστούν. Η ανθρωπότητα έχει ανάγκη από μια άλλη αιματοχυσία για να εξαλείψει πολλές από αυτές τις αδικίες: και τότε, ας μετανιώσουν οι άρχοντες για το ότι άφησαν τους λαούς στην αμάθεια και τη θηριωδία όπου βρίσκονται τώρα!

Τορίνο

«Έφυγα για το Τορίνο σαν υπνοβάτης. Είχα 55 λιρέτες στην τσέπη μου. Από τις 100 που μου έδωσαν από το σπίτι, είχα ξοδέψει 45 λιρέτες για το εισιτήριο τρίτης θέσης». Ο Αντόνιο ταξίδευε στη μεγάλη βιομηχανική πόλη, για να διεκδικήσει μια υποτροφία στο πανεπιστήμιο. Τελικά, γράφτηκε στη φιλοσοφική σχολή, στο τμήμα της Νεότερης Φιλολογίας. Στο φοιτητικό περιβάλλον του είχε λίγους φίλους, μεταξύ των οποίων και τον Άντζελο Τάσκα, γιο ενός σοσιαλιστή εργάτη και τον μόνο που ασχολούνταν με την πολιτική. Είχε ιδρύσει σε πολύ μικρή ηλικία, το 1909, με τον Τζίνο Καστάνιο και τον Τζουζέπε Ρομίτα, το πρώτο Fascio στο Τορίνο, που ανήκε στη Σοσιαλιστική Νεολαία της Ρώμης. Μεταξύ άλλων, αμφισβητούσαν το γλαφυρό αριστοτεχνικό ύφος στη λογοτεχνία κι έδιναν μεγαλύτερη σημασία στο περιεχόμενο παρά στο αίσθημα. Ο Αμαντέο Μπορντίγκα θα τους αποκαλέσει το 1912,

στο εθνικό συνέδριο σοσιαλιστών, κουλτουριάρηδες. «Ρομαντικούς επαναστάτες» θα τους πουν κάποιοι άλλοι. Ο Τάσκα δώρισε στον Γκράμσι το 1912, το βιβλίο *Πόλεμος και Ειρήνη*, με την αφιέρωση, «στον συμφοιτητή σήμερα, στον συναγωνιστή, ελπίζω, αύριο».

Έκανε παρέα και με τον Τολιάτι, φοιτητή της Νομικής τότε, με τον οποίο κι επιδίδονταν σε πολύωρες συζητήσεις πάνω στο ζήτημα του Νότου. Περιγράφει ο Τολιάτι: «Ο Αντόνιο Γκράμσι είχε ήδη έρθει από τη Σαρδηνία σοσιαλιστής. Ίσως ήταν σοσιαλιστής περισσότερο από το επαναστατικό ένστικτο του σαρδηνού και από τον ανθρωπισμό του νεαρού επαρχιώτη διανοούμενου, παρά από το δικό του ολοκληρωμένο σύστημα σκέψης».

Το 1913, λοιπόν, ο Γκράμσι είναι 22 χρονών. Τον Μάρτη του ίδιου έτους, στο Τορίνο, 6.500 εργάτες αυτοκινήτων κι εργάτες μετάλλου εγκαταλείπουν τα εργοστάσια και τα ορυχεία. Απειλούνται με απόλυση αν δεν επιστρέψουν. Αποτολμούν δύο απεργίες μέχρις εσχάτων. Η πρώτη καταλήγει σε ήττα μετά από 75 ημέρες, ενώ η δεύτερη αποτελεί νίκη του προλεταριάτου μετά από 93-96 μέρες. Ο νεαρός Γκράμσι, αν κι ακόμη ξένος στη σοσιαλιστική οργάνωση, εντυπωσιάστηκε από τη μαχητικότητα των εργατών. Κάπου το 1914, ο Αντόνιο γράφεται μαζί με τον Τολιάτι στο Ιταλικό Σοσιαλιστικό κόμμα.

Στο τέταρτο έτος των σπουδών του, ο Γκράμσι παρακολουθεί μαθήματα κριτικού μαρξισμού με τον καθηγητή Παστόρε, ο οποίος αντί για το κλασικό σχήμα Θέση-Αντίθεση-Σύνθεση, χρησιμοποιούσε ένα πρωτότυπο εύρημα για την εποχή: την επώαση των υλικών συνθηκών στους κόλπους της Κοινωνίας, ανάμεσα στη θέση και την αντίθεση. Ο καθηγητής περιγράφει:

Ο Γκράμσι κατάλαβε αμέσως την καινοτομία κι έτσι είδε να ανοίγεται μπροστά του ένας καινούριος δρόμος για την κριτική, τη σκέψη και την επανάσταση. Η προσοχή του ήταν στραμμένη στον Κρότσε, αλλά δυσφορούσε ήδη και δεν ήξερε ακόμη πώς και γιατί να απομακρυνθεί. Κυρίως ήθελε να μάθει πώς η σκέψη μάς σπρώχνει στη δράση, πώς η σκέψη προκαλεί την κίνηση, πώς μπορούμε και γιατί ενεργούμε με τις ιδέες, πώς οι ιδέες γίνονται πρακτικές δυνάμεις.

Η Ευρώπη βάδιζε προς την καταστροφή. Η κοινοβουλευτική ομάδα των σοσιαλιστών ζήτησε την ουδετερότητα της Ιταλίας. Οι συζητήσεις στους κύκλους των σοσιαλιστών περί της ουδετερότητας φούντωναν κι επικρατούσε σύγχυση, πράγμα που ίσως οφειλόταν και στις διαδόσεις της εφημερίδας *Avanti!* του Μπενίτο Μουσολίνι, στην

οποία για λίγο καιρό έγραφε κι ο Γκράμσι. Στις 18 Οκτώβρη του 1914 δημοσιεύτηκε στην τρίτη σελίδα της εφημερίδας ένα μακροσκελές άρθρο του Μπενίτο Μουσολίνι, με τίτλο «Από την απόλυτη ουδετερότητα στην ενεργητική και δραστήρια ουδετερότητα». Οι αντιδράσεις διχάστηκαν. Από τη μία, ο Τάσκα απαντάει με άρθρο του και τονίζει την ανάγκη για απόλυτη ουδετερότητα της Ιταλίας κι από την άλλη, οι νέοι είναι ενθουσιασμένοι με τον Μουσολίνι, λίγο γιατί ήταν σχετικά νέος και αυτός, λίγο γιατί τα άρθρα του ήταν δυναμικά και επαναστατικά. Επί του θέματος (της ουδετερότητας), ο Γκράμσι παρεμβαίνει με το πρώτο του πολιτικό κείμενο. Μεταξύ άλλων γράφει: «Δεν θέλει λοιπόν ο Μουσολίνι το γενικό αγκάλιασμα, την ένωση όλων των κομμάτων σε μια εθνική ομοφυχία, γιατί τότε η θέση του θα ήταν αντισοσιαλιστική... Ούτε όμως η θέση του Μουσολίνι αποκλείει να μπορέσει το προλεταριάτο, μετά από μια αποτυχία ή μια αποδεδειγμένη ανικανότητα της κυρίαρχης τάξης, να απαλλαχτεί από αυτήν και να πάρει την εξουσία». Με αυτή του τη δήλωση, του προσδίδουν το στίγμα του φιλοπόλεμου που δύσκολα μετέπειτα θα σβηστεί.

Απομονώνεται σχεδόν για δύο χρόνια, και από τους φίλους του, και από την οικογένειά του. Επανέρχεται στην πολιτική και τη δημοσιογραφική ζωή με άρθρα στην *Il Grido del Popolo* και την *Avanti!* και γράφει συνεχώς, για δέκα τουλάχιστον χρόνια. Αναπτύσσει έντονη πολεμική εναντίον της ρεφορμιστικής πτέρυγας του ιταλικού σοσιαλιστικού κόμματος, με δριμυείς δηλώσεις.

Το 1917, τέσσερις φίλοι, ο Γκράμσι, ο Τάσκα, ο Τερατσίνι και ο Τολιάτι ιδρύουν την εφημερίδα *Ordine Nuovo*, μια εβδομαδιαία επιθεώρηση σοσιαλιστικής κουλτούρας.

Δώσαμε σε αυτό το φυλλάδιο ένα τίτλο που δεν είναι μόνο δικός μας. Πριν εξαπολυθεί ο πόλεμος στον κόσμο με την ακάθεκτη ρομφαία του, αποφασίσαμε με μερικούς φίλους να κυκλοφορήσουμε ένα νέο σοσιαλιστικό περιοδικό που θα ήταν η εστία των νέων ηθικών δυνάμεων, του ιδεαλιστικού πνεύματος της νιότης μας...

Η βασική τους θέση είναι ότι το κίνημα των εργοστασιακών συμβουλίων συνιστά τη βάση της «εργατικής εξουσίας», η οποία και καταλαμβάνεται μέσα στην επιχείρηση. Το επαναστατικό προλεταριακό κίνημα εκφράζεται με δικές του μορφές, δημιουργώντας προλεταριακούς θεσμούς που αρχίζουν να οικοδομούνται πριν από την κατάληψη της εξουσίας κι οι οποίοι αποτελούν τα γρανάζια ενός νέου κρατικού μηχανισμού, του εργατικού, μέσα στο εργοστάσιο.

Ακολούθησαν αμέσως τα γεγονότα στη Ρωσία το 1917 και δεν άργησε να δημιουργηθεί και μια κίνηση για επανάσταση στην Ιταλία. Στις 23 Αυγούστου, ακούγονται πυροβολισμοί και ξεκινά η εξέγερση, χωρίς αρχηγούς και καθοδηγητές. Το πλήθος είχε μόνον ένα σκοπό: να λεηλατήσει και να καταστρέψει. Απέναντι από τους εργάτες, οι στρατιώτες που απαντούσαν με πυροβολισμούς, Πενήντα νεκροί, διακόσιοι τραυματίες. Κύμα συλλήψεων που στερούν από το σοσιαλιστικό κόμμα τους ηγέτες του. Ως συνέπεια, συντάσσεται μια δωδεκαμελής επιτροπή στην οποία συμμετέχει και ο Γκράμισι. Στο πρόσωπο του Λένιν, ο Γκράμισι έβλεπε την ηρωική θέληση για απελευθέρωση: τα αίτια που διαμόρφωναν τον μπολσεβίκικο μύθο έπρεπε να δρουν όχι σαν μοντέλο για την ιταλική επανάσταση, αλλά σαν ερέθισμα για μια ελεύθερη πρωτοβουλία, που να ξεκινά από τα κάτω.

Τον Γενάρη του 1921, αρχίζει το εθνικό συνέδριο του σοσιαλιστικού κόμματος στο Λιβόρνο, όπου δημιουργείται το σχίσμα των κομμουνιστών. Ο Αμαντέο Μπορντίγκα² πρωταγωνιστεί στην ίδρυση του Κομμουνιστικού Κόμματος Ιταλίας. Ο Γκράμισι δεν παίρνει το λόγο καθ' όλη τη διάρκεια του συνεδρίου και ο Μπορντίγκα τον υπερασπίζεται απέναντι στις επιθέσεις που δέχεται για την παλιά του θέση υπέρ συμμετοχής της Ιταλίας στον πόλεμο, ενώ ο Τολιάτι δεν κατορθώνει ούτε να εκλεγεί στην Κεντρική Επιτροπή. Η Εκτελεστική Επιτροπή αποτελείται από τον Μπορντίγκα, τον Φορτισιάρι, τον Ρεπόσι, τον Τερασίνι και τον Γκριέκο. Το Σοσιαλιστικό Κόμμα Ιταλίας επικυρώνει την προσχώρησή του στην Γ' Διεθνή. Ο αριθμός των κομμουνιστών αγωνιστών μετά τη διάσπαση ανέρχεται στους 100.000, εκ των οποίων οι 58.000 είναι υποστηρικτές της κομμουνιστικής απόφασης του

2. Ο Αμαντέο Μπορντίγκα έχει ήδη αντιπαρατεθεί στους κόλπους της Σοσιαλιστικής Νεολαίας με τον Άντζελο Τάσκα, σχετικά με τη θέση των σοσιαλιστών απέναντι στην κουλτούρα και την εκπαίδευση. Ο Τάσκα υποστήριζε θέσεις υπέρ της αφομοίωσης της αστικής κουλτούρας από τους σοσιαλιστές νεολαίους και τάχθηκε ενάντια στον αντιμιλιταριστικό, αντικληρικαλιστικό και αντιρεφορμιστικό προσανατολισμό του σοσιαλιστικού νεολαιίστικου Τύπου. Ο Μπορντίγκα υποστήριξε την παραπάνω στάση του νεολαιίστικου σοσιαλιστικού Τύπου ως όργανο της πάλης των τάξεων και αντιτάχθηκε στη μετατροπή του σε πολιτιστική εφημερίδα. Ο Τάσκα πρότεινε τη μεταρρύθμιση του ιταλικού εκπαιδευτικού συστήματος σε μια κατεύθυνση κοσμική και δημοκρατική. Ο Μπορντίγκα αρνήθηκε ότι μια τέτοια μεταρρύθμιση θα μπορούσε να μεταβάλει τον αστικό και αντισοσιαλιστικό χαρακτήρα αυτής της εκπαίδευσης. Χαρακτήρισε την αστική κουλτούρα κι εκπαίδευση αντίθετη προς την αλληλεγγύη, ανταγωνιστική, ατομιστική και δαρβινιστική. Η σοσιαλιστική κουλτούρα όφειλε να είναι υπέρ της αλληλεγγύης, να είναι αλτρουιστική και να μπορεί να δημιουργηθεί μόνον ως άρνηση της κυρίαρχης κουλτούρας, μέσα στην πρακτική της ταξικής πάλης. Η πολεμική προσέδωσε στον Αμαντέο Μπορντίγκα μεγάλη φήμη μέσα στη σοσιαλιστική νεολαία. Για ένα δι-εξοδικό χρονολόγιο της πολιτικής ζωής του Αμαντέο Μπορντίγκα, βλ. <https://engymo.files.wordpress.com/2011/12/chronbord-gr2.pdf>

Λιβόρνο και οι 42.000 προέρχονται από τη Σοσιαλιστική Νεολαία που προσχωρεί μαζικά στο Κομμουνιστικό Κόμμα Ιταλίας. Το αποτέλεσμα απογοήτευσε τον Γκράμσι, αλλά και τον Λένιν.

Μετά τη διάσπαση στο Λιβόρνο, ακολουθούν για τον Γκράμσι ορισμένοι μήνες πολιτικής αδράνειας. Εντείνονται κάποια από τα θέματα υγείας του και γυρίζει για λίγο στη Σαρδηνία, για να συνενφέρει τον αδερφό του Μάριο από τις φασιστικές ιδέες.

Το 1922 πραγματοποιεί το πρώτο του ταξίδι στη Μόσχα, για την παρακολούθηση της Διεθνούς. Η υγεία του όμως βρίσκεται σε τραγική κατάσταση και κατόπιν συμβουλής του Ζηνόβιεφ, προέδρου τότε της Διεθνούς, νοσηλεύεται σε σανατόριο στα περίχωρα της Μόσχας. Εκεί γνωρίζει μια επισκέπτρια τροφίμου, την Τζούλια κι αμέσως εντυπωσιάζεται. Παράλληλα, στη Ρώμη δίνεται εντολή από τον βασιλιά στον Μουσολίνι να σχηματίσει κυβέρνηση. Ο Γκράμσι είναι από τους λίγους που συνέλαβαν το νέο νόημα του φασισμού και τη σοβαρότητα του κινδύνου που αντιπροσώπευε. Μετά το πέρας της συνάντησης της Διεθνούς δεν επιστρέφει στην Ιταλία, αλλά συνεχίζει τις πολιτικές διεργασίες για την επανένωση του Σοσιαλιστικού κόμματος. Καταφεύγει στη Βιέννη, όπου ζει για άλλη μία φορά απομονωμένος και χωρίς τη συντροφιά της Τζούλιας.

Ο Αντόνιο εκλέγεται βουλευτής στην επαρχία Βενέτο κι ύστερα από πεντέμισι μήνες στη Βιέννη, αποφασίζει να γυρίσει στην πατρίδα του, αφού είχε πλέον βουλευτική ασυλία. Επιστρέφοντας, συνειδητοποιεί ότι το κόμμα έχει απολέσει πια τον ομοιογενή χαρακτήρα του λόγω των αντιθέσεων των μελών του. Ο Μπορντίγκα, αν και είχε χάσει την ηγεσία του κόμματος, ύστερα από παρέμβαση της Διεθνούς, συνέχιζε να ελέγχει την πλειοψηφία των οργανώσεων. Ο Γκράμσι βρέθηκε, λοιπόν, αντιμέτωπος με ένα κόμμα διεθνιστικό στην κορυφή και μπορντιγκιανό στα μεσαία στελέχη του. Πιο ώριμος από ποτέ, ρίχτηκε αμέσως στη δουλειά.

Σύλληψη

Το 1926, τη χρονιά που ο Γκράμσι συλλαμβάνεται, το φασιστικό καθεστώς του Μουσολίνι έκλεινε ήδη τέσσερα χρόνια εξουσίας. Με την πρόφαση μιας δήθεν απόπειρας δολοφονίας του Μουσολίνι, αποφασίζεται απαγόρευση όλων των αντιπολιτευτικών οργανώσεων κι εντύπων, κι εξαπολύονται μαζικές συλλήψεις σε όλη τη χώρα. Αμέσως μετά τη σύλληψή του, ο Αντόνιο γράφει ένα γράμμα στη μητέρα του:

Σε σκέφτηκα πολύ αυτές τις μέρες. Σκέφτηκα τα νέα βάζανα που

θα σου δώσω, τώρα σε αυτή την ηλικία και ύστερα απ' όλα τα βάσανα που πέρασες. Παρ' όλ' αυτά πρέπει να είσαι δυνατή, όπως είμαι και εγώ, και να με συγχωρέσεις με όλη την τρυφερότητα της άπειρης αγάπης και της καλοσύνης σου. Αν ξέρω ότι είσαι δυνατή και υπομονετική στον πόνο, θα είναι μια πηγή δύναμης και για μένα. Εγώ είμαι ήσυχος και ήρεμος. Ηθικά ήμουν προετοιμασμένος για όλα. Θα προσπαθήσω να ξεχάσω και τις σωματικές δυσκολίες που με περιμένουν και να διατηρήσω την ισορροπία μου.

Εξορίζεται στην αρχή στην Ούστικα, ένα νησάκι οχτώ τετραγωνικών χιλιομέτρων μαζί με άλλους πέντε: τον πρώην ρεφορμιστή βουλευτή Τζουζέπε Σπαραλίνι, τον πρώην μαξιμαλιστή Μάριο Κόνκα, δυο συντρόφους από την επαρχία Αμπρούτσο και τον μεγάλο αντίπαλό του στην εσωτερική διαμάχη των τάσεων στο κόμμα, Αμαντέο Μπορντίγκα.

Συμμετέχω στο κοινό γεύμα και σήμερα μάλιστα είναι η σειρά μου να κάνω το γκαρσόνι και τον λαντζέρη: δεν ξέρω αν ακόμη πρέπει να καθαρίσω τις πατάτες, να ετοιμάσω τις φακές ή να πλύνω τη σαλάτα πριν ξεκινήσω το σερβίρισμα. Αναμένω το ντεμπούτο μου με περιέργεια. Το βράδυ παίζουμε όλοι χαρτιά. Δεν είχα ξαναπαίξει χαρτιά ποτέ μέχρι τώρα. Ο Μπορντίγκα διαβεβαιώνει ότι έχω στόφα να γίνω ένας καλός παίκτης της επιστημονικής κολτσίνας.

Μετά τη δίκη, καταδικάζεται σε είκοσι χρόνια, τέσσερις μήνες και πέντε μέρες φυλάκισης και στη συνέχεια μεταφέρεται στις φυλακές του Μιλάνου και λίγο αργότερα στις φυλακές του Τούρι.

19 Φλεβάρη 1927,

[...] Πλησιάζω στο τέλος της κόλλας. Θα 'θελα να σου περιγράψω καταλεπτώς τη ζωή μου. Θα το κάνω στα πεταχτά. Σηκώνομαι το πρωί στις 6:30, μισή ώρα πριν το εγεργήριο. Κάνω έναν πολύ ζεστό καφέ, σκουπίζω το κελί μου και κάνω την τουαλέτα μου. Στις 7:30 παίρνω μισό λίτρο γάλα, ζεστό ακόμα, και το πίνω αμέσως. Στις 8, βγαίνω για ένα δώρο περίπατο. Έχω μαζί μου ένα βιβλίο, περπατάω, διαβάζω, καπνίζω μερικά τσιγάρα. Δεν καταφέρνω να τρώω όλο το φαγητό μου, αν και τρώω περισσότερο απ' ό,τι στη Ρώμη. Στις 7 το βράδυ, πλαγιαζώ και διαβάζω ως τις 11 περίπου. Παίρνω τέσσερις καθημερινές εφημερίδες την ημέρα: *Κορριέρε*, *Στάμπα*, *Πόπολο Ντ' Ιτάλια*, *Σέκολο*. Έχω γραφτεί με διπλή συνδρομή στη βιβλιοθήκη και δικαιούμαι να παίρνω οχτώ βιβλία την εβδομάδα. Αγοράζω ακόμη μερικά περιοδικά και το

Ιλ Σόλε, οικονομικό-χρηματιστηριακή εφημερίδα του Μιλάνου. Έτσι, διαβάζω πάντα. Διάβασα κιόλας τα *Ταξίδια του Νάνσεν* κι άλλα βιβλία, θα σου μιλήσω γι' αυτά άλλη φορά. Δεν ένιωσα την παραμικρή αδιαθεσία, εξόν από το κρύο των πρώτων ημερών. Γράψε μου, πολυαγαπημένη, και στέλνε μου νέα της Τζούλιας, του Ντέλιο, του Τζουλιάνο, της Τζένιας και όλων των άλλων, και δικά σου νέα, δικά σου.

Σε φιλώ.
Αντόνιο

Μέσα σε αυτό το κλίμα, ο Γκράμισι ξεκινά και γράφει στις φυλακές του Τούρι, τα *Τετράδια Φυλακής*, στα οποία συζητά τον φασισμό και την κομμουνιστική στρατηγική, πολλές φορές σε δυσνόητη γλώσσα, αφού τα γραπτά του λογοκρίνονταν. Η κατάσταση της υγείας του επιδεινώθηκε με τα χρόνια κι υπέφερε πια από αρτηριοσκλήρυνση, φυματίωση του νωτιαίου μυελού, υψηλή πίεση, κυνάγχη, ποδάγρα κι οξείες στομαχικές διαταραχές. Μεταφέρθηκε σε κλινική τον Αύγουστο του '35 και παρέμεινε εκεί για δύο ακόμη χρόνια, όταν κι αποφυλακίσθηκε. Ήλπιζε να επιστρέψει στη Σαρδηνία, αλλά μετά από τρεις ημέρες πέθανε. Η αδερφή του Τατιάνα, ενώ φρόντιζε για την κηδεία του, κατάφερε να βγάλει κρυφά τα τριάντα τρία *Τετράδια* έξω από το δωμάτιο.

15 Δεκέμβρη 1930,

Αγαπημένη μου μαμά,

[...] έρχονται τα πέμπτα μου Χριστούγεννα που περνά στερημένος την ελευθερία, και τα τέταρτα που περνά στη φυλακή. Αλήθεια, οι συνθήκες του εξόριστου, όπως πέρασα τα Χριστούγεννα του '26 στην Ούστικα, ήταν ακόμη ένα είδος παράδεισου της προσωπικής ελευθερίας, σε σύγκριση με τις συνθήκες του φυλακισμένου. Μη φανταστείς όμως πως λιγόστεψε η ψυχική μου γαλήνη. Γέρασα κατά τέσσερα χρόνια, άσπρισαν κάμποσο τα μαλλιά μου, μου έπεσαν τα δόντια μου, δεν γελώ πάντα με την καρδιά μου όπως άλλοτε, νομίζω πως έγινα πιο σοφός και πως έχω αποκτήσει περισσότερη πείρα ανθρώπων και πραγμάτων. Κατά τ' άλλα, δεν έχασα τη χαρά της ζωής. [...] Επομένως δε γέρασα, έτσι δεν είναι; Γινόμαστε γέροι όταν αρχίζουμε να φοβόμαστε τον θάνατο κι όταν νιώθουμε λύπη βλέποντας τους άλλους να κάνουν εκείνο που δεν μπορούμε πια να κάνουμε εμείς. Μ' αυτή την έννοια είμαι σίγουρος πως και εσύ δεν έχεις γεράσει, παρά την ηλικία σου. Είμαι βέβαιος πως το έχεις αποφασίσει να ζήσεις πολύ, για να μπορέσεις να μας

Ξαναδείς όλους μαζί και για να μπορέσεις να γνωρίσεις όλα σου τα εγγόνια: όσο θέλει κανείς να ζήσει, όσο αγαπά τη ζωή και θέλει ακόμη να φτάσει κάποιο σκοπό, αντέχει σε όλες τις κακοδιαθεσίες και σε όλες τις αρρώστιες. Πρέπει όμως να πειστεί κανείς πως χρειάζεται να οικονομιά λιγάκι τις δυνάμεις του και να μην επιμένει να κάνει μεγάλους κόπους όπως στα πρώτα του νιάτα. Αγαπημένη μου μανούλα, σου εύχομαι καλές γιορτές και να 'σαι χαρούμενη και ήσυχη. Τις ευχές και τους χαιρετισμούς μου σ' όλους.

Σε φιλώ τρυφερά,
Αντόνιο

Βιβλιογραφία

1. Τζουζέπε Φιόρι, *Αντόνιο Γκράμσι, Η ζωή ενός επαναστάτη*, Οδυσσέας, Αθήνα 1977.
2. Κούντιν Χόαρ, Τζέφρι Νοουέλ Σμιθ, *Για τον Γκράμσι*, Στοχαστής, Αθήνα 1980.



Σύνοψη της έννοιας της υπαλληλίας [subalternità] στο έργο του Αντόνιο Γκράμισι

Η εισήγηση θα αγγίξει τρεις θεματικούς άξονες, γύρω από τους οποίους και θα κινηθεί: αρχικά, θα διατυπωθούν επισημάνσεις και προβληματισμοί σε σχέση με τα *Τετράδια της Φυλακής* του Αντόνιο Γκράμισι, αλλά και σε σχέση με τις διάφορες μεταφράσεις κι εκδόσεις των *Τετραδίων*, με σκοπό τη δημιουργία ενός πρόχειρου νοητικού σκελετού. Ύστερα, θα γίνει μια συνοπτική παρουσίαση πτυχών της έννοιας της «υπαλληλίας» στα γραπτά του Γκράμισι, και τέλος, θα ακολουθήσει μια πολύ σύντομη παρουσίαση της εμφάνισης αυτής της έννοιας σε μεταγενέστερες θεωρητικές επεξεργασίες.

Σίγουρα, η σημασία του να διευκρινίζεται ο τόπος κι ο χρόνος, καθώς εξετάζονται τα γραπτά του Γκράμισι, είναι εμφανής, λόγω ακριβώς της περιπετειώδους και δυναμικής φύσης της ζωής του αλλά και λόγω του αντικατοπτρισμού της ζωής του στις διανοητικές και πρακτικές του αναζητήσεις. Ταυτοχρόνως, σε βαθύτερο επίπεδο, βλέπουμε πως ο χρόνος κι ο τόπος διαδραματίζουν κομβικό ρόλο και στο πώς τα γραπτά του Γκράμισι προσλαμβάνονται πολιτικά και θεωρητικά, μέσα δηλαδή από ποικίλες αναγνώσεις, ανάλογα με το πότε και το πού εξετάζονται. Καταλύτης αυτών των προσλήψεων είναι η σταδιακή εμφάνιση των *Τετραδίων της Φυλακής*, αλλά και σε δεύτερο χρόνο, οι όλο και περισσότερο εμπλουτισμένες εκδόσεις και μεταφράσεις τους.

Η πρώτη έκδοση στα ιταλικά πραγματοποιείται το χρονικό διάστημα 1948-1951 από τον Ιταλό εκδότη Giulio Einaudi σε 6 τόμους (κάποια από τα βιβλία είναι μεταφρασμένα στα ελληνικά, καθώς και το βιβλίο που μελετήθηκε από την Ομάδα Αυτομόρφωσης της Αυτοδιαχειριζόμενης Δανειστικής Βιβλιοθήκης, δηλαδή *Για τον Μακιαβέλι, για την Πολιτική και για το Σύγχρονο Κράτος*). Χαρακτηριστικό αυτής της έκδοσης είναι ότι είναι ημιτελής. Τα *Τετράδια* είναι οργανωμένα κατά θέμα (Σοσιαλισμός και Κουλτούρα, Λογοτεχνία και Εθνική Ζωή κτλ.) Αντιθέτως, η κριτική έκδοση του Valentino Gerratana παραθέτει τα *Τετράδια* με τη σειρά που γράφτηκαν από τον Γκράμισι. Αυτή η έκδοση χρονολογείται το 1975 και ονομάζεται *Quaderni del Carcere*: αποτελείται από 4 τόμους, με 3 τόμους να περιλαμβάνουν όλα τα *Τετράδια της Φυλακής* και τον 4ο να χρησιμεύει ως κριτικός τόμος.

Σχετικά με τις μεταφράσεις στην αγγλική γλώσσα, πρέπει να επισημανθεί ότι η πρώτη συστηματική προσπάθεια έγινε το 1971 με

την έκδοση του *Selections from the Prison Notebooks*, το οποίο βασίστηκε στην έκδοση Einaudi, ενώ η δεύτερη και πιο ολοκληρωμένη προσπάθεια πραγματοποιήθηκε την περίοδο 1992-1996 με το *Prison Notebooks* του Joseph A. Buttigieg, το οποίο βασίστηκε αντιστοίχως στο *Quaderni del Carcere* του Gerratana.

Αυτή η ίσως κουραστική έκθεση ονομάτων κι ημερομηνιών έγινε με ένα σκοπό: την κατάδειξη του ότι πέρασαν 20 χρόνια μέχρι να γίνει η πρώτη συστηματική μετάφραση της «ημιτελούς» έκδοσης του Einaudi κι άλλα 20 χρόνια μέχρι να γίνει η μετάφραση της ολοκληρωμένης έκδοσης του Gerratana. Αυτό, από μόνο του, σημειώνει ένα χρονικό περιθώριο 40 χρόνων, μέσα στο οποίο η κύρια –αγγλική– βιβλιογραφία πέραν της ιταλικής έχει μπροστά της 20 χρόνια αποσπασματικές μεταφράσεις από τα ιταλικά κείμενα κι άλλα 20 χρόνια από την αγγλική μετάφραση του Einaudi, η οποία όμως δεν είναι ολοκληρωμένη. Κατ' επέκταση, η δικαιολογημένη κατάληξη αυτής της ιδιομορφίας είναι η μερικές φορές μη ενημερωμένη ανάλυση/ενασχόληση με τον Γκράμσι, το έργο του και τις έννοιες που επεξεργάστηκε.

Για να δούμε πώς ο χρόνος κι ο τόπος επιδρούν πάνω στην ίδια τη σκέψη του Γκράμσι, θα πρέπει να σταθούμε σε μία από τις πολλές του θεωρητικές αναζητήσεις: αυτή είναι η έννοια της υπαλληλίας/υποτέλειας. Μια τέτοια προσέγγιση συνιστά από μόνη της ένα μεθοδολογικό λάθος, μιας κι είναι δύσκολη η αποδέσμευση της συγκεκριμένης έννοιας από το κύριο σώμα του έργου του. Παρ' όλ' αυτά, χάριν συντομίας και μόνον, θα το επιχειρήσουμε. Τα πρώτα βήματα γίνονται λίγο πριν ο Γκράμσι φυλακιστεί από το φασιστικό καθεστώς το 1926, στο κείμενό του «Μερικές όψεις του ζητήματος του Νότου». Εκεί, αναλύοντας τον διαχωρισμό της Ιταλίας σε Βορρά και Νότο, ως αποτέλεσμα κρατικών πολιτικών διάσπασης, ο Γκράμσι παρατηρεί τη διαφορετική διάσταση που έχει η φτώχεια στις δύο αυτές περιοχές. Το βιομηχανικό προλεταριάτο των αστικών κέντρων του Βορρά (π.χ. Τορίνο) βρίσκεται σε συγκριτικά καλύτερη υλική κατάσταση από τους αγρότες της Σαρδηνίας και της Νότιας Ιταλίας. Σε αυτή τη διαφοροποίηση, ο Γκράμσι αναγνωρίζει και τις πιο ανεπτυγμένες μορφές οργάνωσης του προλεταριάτου του Βορρά (συνδικαλισμό, εφημερίδες, κομματική δραστηριότητα, ανεπτυγμένη ταξική συνείδηση). Για τον Γκράμσι, αυτά τα στοιχεία απουσιάζουν στον Νότο, ή τουλάχιστον βρίσκονται σε αρκετά πρώιμη μορφή: για να υποστηρίξει αυτόν τον ισχυρισμό, δίνει διάφορα παραδείγματα, όπως τον τρόπο με τον οποίο οι φρουρές του Κάλιαρι και της Σαρδηνίας, στρατολογημένες από τα ανοργάνωτα αγροτικά στρώματα, χρησιμοποιήθηκαν από την αστική τάξη σε βίαια απεργοσπαστικούς ρόλους, για να χτυπήσουν

το βιομηχανικό προλεταριάτο του Βορρά. Ωστόσο, αυτές οι έρευνες έμειναν για αρκετό χρονικό διάστημα ανολοκλήρωτες, λόγω της φυλάκισής του.

Το νήμα ξαναπιάνει στη φυλακή, όπου κι εργάζεται κάτω από πολύ αντίξοες συνθήκες. Τα επόμενα 9 χρόνια, η διανοητική του εργασία, αν και συνεχώς παρακολουθούμενη από τις φασιστικές αρχές, παράλληλα με την κακή κατάσταση της υγείας του αλλά και με τη σημαντική έλλειψη υλικού, θα οδηγήσει τον Γκράμσι στη σταδιακή διαμόρφωση της έννοιας της υπαλληλίας. Στο πρώτο *Τετράδιο* (1929-1930), ο Γκράμσι χρησιμοποιεί την υπαλληλία με την κυριολεκτική της σημασία, αναφερόμενος σε στρατεύματα που υπάγονται σε υψηλόβαθμους αξιωματικούς του στρατού. Αργότερα όμως, και στο πρώτο *Τετράδιο*, αλλά και σε άλλα μεταγενέστερα, παρατηρούμε μια πιο μεταφορική χρήση, η οποία καταδεικνύει ένα γενικότερο καθεστώς υποτέλειας κι η οποία επεκτείνεται σε κοινωνικές ομάδες και σχηματισμούς. Στο *Τετράδιο* 25 (1934) αναπτύσσει το υλικό του και το συγκεντρώνει. Εκεί, διατυπώνει και τα εξαιρετικά ενδιαφέροντα «Μεθοδολογικά Κριτήρια για τη Διερεύνηση της Ιστορίας των Υπάλληλων Τάξεων». Συνοπτικά, αυτά επικεντρώνονται στη μελέτη των εξής: των αντικειμενικών συνθηκών μέσα στις οποίες διαμορφώνονται οι υπάλληλες τάξεις, σε άμεση συνάρτηση με την οικονομική σφαίρα· της παθητικής ή ενεργητικής εμπλοκής τους με τους κυρίαρχους σχηματισμούς· της δημιουργίας νέων κομμάτων της κυρίαρχης τάξης για τον έλεγχο των υπάλληλων τάξεων· των οργανωτικών σχηματισμών των ίδιων των υπάλληλων τάξεων· των πολιτικών σχηματισμών που διασφαλίζουν τη σχετική αυτονομία των υπάλληλων τάξεων μέσα στο παλαιό πλαίσιο, και τέλος, των νέων σχηματισμών που διασφαλίζουν πλήρη αυτονομία.

Αυτά τα κριτήρια μπορούν να ιδωθούν με δύο ελαφρώς διαφορετικούς τρόπους: αφενός ως μεθοδολογικά κριτήρια για τη μελέτη της ιστορίας των υπάλληλων τάξεων, κι αφετέρου ως οι φάσεις που διανύουν οι υπάλληλες τάξεις μέχρι να φτάσουν σε οργανωτική ή πολιτική ωριμότητα. Για τα συγκεκριμένα κριτήρια, ο Γκράμσι δίνει διάφορα παραδείγματα, μεταξύ των οποίων και μια μελέτη για τις Ιταλικές Κομμούνες της Σιένα και της Μπολόνια του 13ου αιώνα (με ένοπλες ομαδοποιήσεις για την προστασία απέναντι στις αυθαιρεσίες των ευγενών, οι οποίες σταδιακά έλαβαν οργανωτικές μορφές που προσιδιάζουν στα πολιτικά κόμματα της νεωτερικότητας). Επιπλέον, στο *Τετράδιο* 25, ο Σαρδηνός κομμουνιστής αναγνωρίζει ως υπάλληλες τάξεις/ομάδες/κοινωνικούς σχηματισμούς τους σκλάβους, τους χωρικούς, τις γυναίκες, θρησκευτικές ομάδες, διαφορετικές φυλές αλλά και το βιομηχανικό προλεταριάτο. Κατά συνέπεια, με αυτόν τον

τρόπο χαρακτηρίζει οποιαδήποτε τάξη δεν είναι κυρίαρχη, δεν έχει οργάνωση κι αυτοσυνείδηση, αλλά μπορεί στο μέλλον να αποκτήσει.

Τέλος, το σημαντικότερο θεωρητικό ρεύμα που έκανε χρήση της έννοιας της «υπαλληλίας» είναι οι σπουδές για τη μελέτη της υπαλληλίας/υπεξουσιότητας (Subaltern Studies). Ο συγκεκριμένος κλάδος σπουδών έστρεψε τη συζήτηση στη μετααποικιακή Ινδία, όπου και προσπάθησε να δημιουργήσει μια εναλλακτική ιστοριογραφία από τα κάτω. Αυτή η ανάγκη προέκυψε, επειδή η κύρια και κυρίαρχη ιστοριογραφία αποτελεί αφενός προϊόν επεξεργασίας Βρετανικών –κατά κύριο λόγο– ιστορικών πηγών, κι αφετέρου επικεντρώνεται στον ρόλο μιας εθνικιστικής/εθνο-απελευθερωτικής μεσαιάς τάξης, με σκοπό την ίδρυση αυτόνομου έθνους-κράτους. Απέναντι σε αυτή τη θέση της ιστορίας, ο εν λόγω κλάδος σπουδών αντιτάσσει τη μελέτη της ιστορίας των αγροτικών στρωμάτων και των εξεγέρσεών τους απέναντι στη Βρετανική αποικιοκρατία – αλλά και τις μηχανεύσεις των εκάστοτε γηγενών προνομιούχων. Παρ' όλ' αυτά, επικριτές του κλάδου ισχυρίζονται πως η χρήση του όρου είναι βεβιασμένη και μη έγκυρη, καθώς χρησιμοποιήθηκε η «ελλιπής» αγγλική μετάφραση του 1971, ενώ ταυτοχρόνως, η αναφορά στον όρο παρουσιάζεται ως αυθαίρετη, δίχως την απαραίτητη θεωρητική εμπλοκή με το σύνολο του έργου του Γκράμσι.





Η Ηγεμονία του Stato Integrale: για τον Γκράμισι και το Σύγχρονο Κράτος

Πολιτικός σε δράση είναι ένας δημιουργός,
ένας διεγέρτης, αλλά ούτε δημιουργεί από το μηδέν,
ούτε κινείται μέσα στο θολό κενό των επιθυμιών και των ονείρων του.
Βασίζεται πάνω στην έγκυρη πραγματικότητα,
αλλά τι είναι αυτή η έγκυρη πραγματικότητα;
Είναι ίσως κάτι στατικό και ακίνητο ή μάλλον ένας συσχετισμός
δυνάμεων σε συνεχή κίνηση και αλλαγή ισορροπίας;
Όταν χρησιμοποιείς τη θέληση για να δημιουργήσεις μια καινούργια
ισορροπία δυνάμεων που πραγματικά υπάρχουν και δρουν, στηριζόμενος
πάνω σε εκείνη την καθορισμένη δύναμη που θεωρείται προοδευτική, και
ισχυροποιώντας την για να την κάνεις να θριαμβεύσει, σημαίνει πάντα
ότι κινείσαι στο έδαφος της έγκυρης πραγματικότητας, αλλά για να την
κυριαρχήσεις και να την ξεπεράσεις (ή να συμβάλεις σε αυτό).
Το «πώς πρέπει να είναι τα πράγματα» είναι άρα κάτι το συγκεκριμένο,
είναι μάλιστα η μοναδική ρεαλιστική και ιστορική ερμηνεία της
πραγματικότητας, είναι μόνο ιστορία σε δράση και φιλοσοφία σε δράση,
μόνο πολιτική.

Αντόνιο Γκράμισι

Το 1926, κι αφού έχουν ήδη παρέλθει τέσσερα χρόνια παραμονής του Μουσολίνι στην εξουσία, το φασιστικό καθεστώς προχωρά στην οριστική δίωξη και καταστολή κάθε αντιπολιτευτικής φωνής. Ίσως ο διασημότερος μεταξύ των συλληφθέντων είναι ο γενικός γραμματέας του κομμουνιστικού κόμματος της Ιταλίας, Αντόνιο Γκράμισι. Για τα επόμενα έντεκα χρόνια της ζωής του, θα βρεθεί έγκλειστος στις μουσολινικές φυλακές, σε συνθήκες απομόνωσης και σωματικής κατάρρευσης. Τα χρόνια αυτά όμως, πέρα από βασανιστική πορεία του προς το θάνατο, συνιστούν ταυτόχρονα και την πλέον δημιουργική φάση του στοχασμού του· την επιβεβαίωση των φόβων του καθεστώτος για εκείνον τον επικίνδυνο νου, που πρέπει να πάψει να δουλεύει.³

Πράγματι, στις περίπου 2.800 σελίδες των *Τετραδίων της Φυλακής*

3. Σύμφωνα με τα καταληκτικά λόγια της αγόρευσης του εισαγγελέα στη δίκη του βλ. Κούντιν Χόαρ και Τζέφρι Νόουελ Σμιθ, *Για τον Γκράμισι*, μτφρ. Δήμος Βεργής, Στοχαστής, Αθήνα, Οκτώβρης 1980, σ. 125-126.

γίνονται θεωρητικές επεξεργασίες πάνω σε μια πληθώρα διαφορετικών φαινομένων, ενώ δημιουργείται και δοκιμάζεται στο επίπεδο της ανάλυσης ένας αστερισμός εννοιών οι οποίες και πρόκειται να σφραγίσουν τη μετέπειτα πολιτική σκέψη. Έτσι, έννοιες όπως «ηγεμονία», «οργανικοί διανοούμενοι», «παθητική επανάσταση», «ολοκληρωμένο κράτος», «κουλτούρα», «κοινός νους», «καισαρισμός», «πόλεμος κινήσεων» και «πόλεμος θέσεων», επιστρατεύονται από τον Γκράμσι για την καλύτερη κατανόηση της πραγματικότητας του καιρού του. Ωστόσο, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι παρά τον φαινομενικά διαφορετικό προσανατολισμό τους, οι έννοιες αυτές περιστρέφονται γύρω από ένα συγκεκριμένο κοινωνικό μέγεθος και συνιστούν απόπειρες απάντησης σε ένα επείγον πολιτικό ερώτημα, που δεν είναι άλλο από το ερώτημα σχετικά με το σύγχρονο κράτος.⁴

Για να κατανοήσουμε καλύτερα, από τη μεριά μας, τη σημασία του ερωτήματος αυτού, αλλά και τον λόγο για τον οποίο μονοπωλεί τον πολιτικό στοχασμό του Γκράμσι, θα πρέπει πρώτα να σταθούμε στην ιστορική συγκυρία κατά την οποία γράφει και τους νέους προσανατολισμούς τους οποίους αυτή διανοίγει. Παράλληλα, αναγκαία είναι κι η αναφορά μας στην από μέρους του ανατίμηση της πολιτικής, ως προϋπόθεση κατανόησης του κρατικού φαινομένου. Τέλος, δεν θα μπορούσαμε να παραλείψουμε το ζήτημα της ριζοσπαστικής κοινωνικής αλλαγής αλλά και μια αδρή περιγραφή της μετά-το-κράτος κομμουνιστικής κοινωνίας.

Το ζήτημα της επανάστασης στη Δύση

Ο Γκράμσι των *Τετραδίων της Φυλακής* έχει συνείδηση του μεταβατικού χαρακτήρα της εποχής κατά την οποία γράφει, καθώς επίσης και της ιστορικής και κοινωνικής ιδιαιτερότητας των μεγεθών στα οποία αναφέρεται. Έτσι, αν και βαθειά επηρεασμένος από το παράδειγμα της Οκτωβριανής επανάστασης του '17, και παρότι θερμός θαυμαστής των κατορθωμάτων των Μπολσεβίκων και ιδιαίτερα του Λένιν, δεν επιδίδεται σε μια προσπάθεια αντιγραφής του ρωσικού δρόμου για την κοινωνική αλλαγή. Αντιθέτως, θέτει ως αφετηρία του πολιτικού σκεπτικού του την ιδιαιτερότητα της Δύσης έναντι της Ανατολής, την ιδιαιτερότητα των αναπτυγμένων βιομηχανικά καπιταλιστικών κρατών έναντι της υπανάπτυκτης και οπισθοδρομικής Ρωσίας του Τσάρου. Η επίγνωση της απουσίας εύκολων πολιτικών συνταγών τον

4. Μάκης Τρικούκης, *Πολιτική και Φιλοσοφία στον Γκράμσι*, Εξάντας, Αθήνα, 1985, σ. 13 και 47.

κάνει να υπογραμμίζει τη σημασία των αλλαγών που έλαβαν χώρα στις ευρωπαϊκές κοινωνίες, θέτοντας ως χρονικά ορόσημα της ανάλυσής του τα έτη 1848, 1870 και φυσικά, το 1917. Η εδραίωση του κοινοβουλευτισμού, η αποικιακή επέκταση, η διάδοση του συνδικαλισμού, η δημιουργία των μαζικών κομμάτων αλλά και των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών, σηματοδοτούν μια σειρά από κρίσιμες αλλαγές, που με τη σειρά τους μεταβάλλουν την πολιτική επιστήμη και τέχνη.⁵

Στον σύγχρονο κόσμο, οι αλλαγές αυτές επαναπροσδιορίζουν τον τρόπο έκφρασης των μέχρι τώρα πολιτικών φαινομένων κι επιτάσσουν να γίνουν σοβαρές αλλαγές κατά τη χάραξη της επαναστατικής στρατηγικής. Η ιδιαίτερη ιστορική πορεία των δυτικών κοινωνιών επιβάλλει τον προσανατολισμό της ανάλυσης προς νέες επεξεργασίες, τη δημιουργία νέων εννοιών ή την επανερμηνεία των ήδη γνωστών. Αυτήν ακριβώς την κρίσιμη απαίτηση εξυπηρετεί η χρήση των όρων της «ηγεμονίας», των «οργανικών διανοουμένων», του «πολέμου θέσεων» και της «κοινωνίας των πολιτών». Το ερώτημα για την επανάσταση στη Δύση δεν θα μπορούσε καν να συλληφθεί δίχως την προσεκτική κατασκευή αυτού του εννοιολογικού οπλοστασίου και δίχως τη στρατηγική του χρήση σε αναλύσεις επί του κοινωνικού πεδίου, όπως αυτό διαμορφώθηκε από τις δυνάμεις του σύγχρονου κόσμου.

Εμφороούμενος από μια τέτοια διάθεση θεωρητικού πειραματισμού, πάντα σε σχέση με την ιδιαιτερότητα της συγκεκριμένης ιστορικής πραγματικότητας, ο Γκράμσι θα υποστηρίξει ότι η επανάσταση ως εξεφόδου κατάληψη των χειμερινών ανακτόρων, ως απλώς ένας πόλεμος κινήσεων κι ελιγμών των στρατευμάτων, δεν μπορεί να λάβει χώρα στη Δύση. Ο κρίσιμος παράγοντας για μια τέτοια μετατόπιση, και μάλιστα την επαύριο της αντίστοιχης μπολσεβίκικης εφόδου, είναι η ύπαρξη μιας ισχυρής κοινωνίας των πολιτών στις καπιταλιστικά αναπτυγμένες χώρες. Οι ενώσεις, οι ομαδοποιήσεις και οι συσσωματώσεις που συγκροτούν το πεδίο της κοινωνίας των πολιτών, λαμβάνουν τη μορφή σταθερών χαρακωμάτων, πολλαπλών μικρών φρουρίων που ανθίστανται σε απότομες επιθέσεις. Αντιθέτως, φαίνεται να ευνοούν την αργόσυρτη, μακρά πορεία που δεν αγνοεί, αλλά περνά μέσα από τις μόνιμες οχυρώσεις των φορέων της κοινωνίας των πολιτών.

Σύμφωνα με τα πλέον διάσημα λόγια του ίδιου του Γκράμσι: «Στην Ανατολή το κράτος ήταν το παν, η κοινωνία των πολιτών ήταν αρχέγονη και ζελατινώδης. Στη Δύση, ανάμεσα στο κράτος και την κοινωνία

5. Αντόνιο Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι, για την Πολιτική και για το Σύγχρονο Κράτος*, μεταφ. Φ.Κ. Ηριδανός, Αθήνα χ.χ., σ. 110-114, 125, 133, 156-157.

των πολιτών υπήρχε μια συμμετρική θέση και με τους τριγμούς του κράτους αναδυόταν αμέσως μια ρωμαλέα δομή της κοινωνίας των πολιτών. Το κράτος αποτελούσε μόνο ένα προκεχωρημένο ανάχωμα, πίσω από το οποίο έστεκε μια ισχυρή αλυσίδα φρουριών και οχυρών».⁶

Κοντολογίς, η εποχή κι ο τόπος στο πλαίσιο των οποίων καλούμαστε να δράσουμε, μας ωθούν να ξανασκεφτούμε σοβαρά το ζήτημα της επανάστασης, όχι για να υπαναχωρήσουμε ή να παραιτηθούμε από τα καθήκοντα που αυτή μας επιβάλλει, αλλά για να μπορέσουμε να ανταποκριθούμε με μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα σε αυτά. Βεβαίως, το να ξανασκεφτούμε την επανάσταση στη Δύση, δεν μπορεί παρά να σημαίνει το να ξανασκεφτούμε την ίδια την πολιτική: τη σημασία και το περιεχόμενό της.

Η σημασία της πολιτικής

Βασική πηγή έμπνευσης του Γκράμσι, για τους συλλογισμούς των *Τετραδίων της Φυλακής*, αποτελεί το έργο του Μακιαβέλι. Αυτή η κίνηση επιστροφής σε έναν από τους σημαντικότερους πολιτικούς στοχαστές της αυγής των νεότερων χρόνων δεν γίνεται τυχαία, αλλά εντάσσεται στην προσπάθεια του Γκράμσι να ξανασκεφτεί τη μοντέρνα ιστορία της Ιταλίας κι έτσι να μπορέσει να μιλήσει και για το πολιτικό παρόν, αλλά και για το πολιτικό της μέλλον. Στον *Ηγεμόνα* του Μακιαβέλι, βλέπει όχι μόνο ένα ιστορικό παράδειγμα του μύθου του Sorel, πρόπλασμα για το μύθο του σύγχρονου πια ηγεμόνα, αλλά εστιάζει και στην έμφαση που δίνει ο Μακιαβέλι στον ιδιαίτερο χαρακτήρα των πολιτικών φαινομένων, τη σημασία της πολιτικής ως τέτοιας.

Πράγματι, ο Γκράμσι αναγνωρίζει ότι ο Μακιαβέλι «ορθά οδηγεί τα πάντα στην πολιτική».⁷ Σε τέτοιο μάλιστα βαθμό κυριαρχεί η πολιτική στην αντίληψή του, «ώστε τον σπρώχνει σε λάθη στρατιωτικού χαρακτήρα».⁸ Ακολουθώντας το παράδειγμα αυτό, ο Γκράμσι θα οδηγηθεί στην ανατίμηση της σημασίας της πολιτικής, επιφυλάσσοντάς της μια ιδιαίτερη θέση στον στοχασμό του. Πώς όμως αντιλαμβάνεται ο ίδιος ο Γκράμσι την πολιτική και γιατί αυτή φτάνει να καταλάβει μια τόσο κεντρική θέση στο έργο του;

6. Αυτ., σ. 127. Εδώ ακολουθούμε τη μετάφραση του Αλέξανδρου Χρύση, από τις «Σημειώσεις για το μάθημα Θεωρίες του Πολιτικού Υποκειμένου. Σχεδιάγραμμα Προσεγγίσεων», Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2014.

7. Αντόνιο Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι, για την Πολιτική και για το Σύγχρονο Κράτος*, ό.π., σ. 168

8. Αυτ., σ. 28.

Μια πρώτη θεώρηση της πολιτικής συνίσταται σε αυτή του ιδιαίτερου εκείνου πεδίου της ανθρώπινης δραστηριότητας, που οφείλει να διακριθεί από τα άλλα πεδία. Με τον τρόπο αυτό, το πολιτικό πεδίο χαρακτηρίζεται από τη δική του ιδιαίτερη εσωτερική λογική, από τρόπους σκέψης και πράξης που δεν μπορούν να ταυτιστούν με όσα λαμβάνουν χώρα σε άλλα κοινωνικά πεδία. Ο Γκράμσι θα προβεί σε μια σειρά από συλλογισμούς, μέσα από τους οποίους θα προσπαθήσει να διευκρινίσει την αυτοτέλεια της πολιτικής διάστασης.

Η πρώτη κι ίσως η σημαντικότερη από αυτές, ειδικά στο πλαίσιο ενός μαρξιστικού στοχασμού, είναι η διάκριση μεταξύ ηθικο-πολιτικής και οικονομικο-συνεταιριστικής φάσης.⁹ Μέσω αυτής, επιτυγχάνεται μια σαφής διαφοροποίηση του επιπέδου της οικονομίας από εκείνο της πολιτικής. Η σφαίρα της ηγεμονίας σχετίζεται με ένα ιδιαίτερο πεδίο που εμφορείται από την ιδιαίτερη, δική του λογική, η οποία αν και συνδέεται διαλεκτικά με τη βάση της οικονομίας, ποτέ δεν ταυτίζεται με αυτή.¹⁰ Κατ' αυτόν τον τρόπο, όσοι θέλουν να κατακτήσουν την ηγεμονία, οφείλουν να αρθούν στο ύψος του πολιτικού πεδίου, κατανοώντας την ιδιουσιαστικότητα του κι εξασκώντας τις δεξιότητες που προσιδιάζουν σ' αυτό. Εδώ φαίνεται με τη μεγαλύτερη δυνατή σαφήνεια ότι η κίνηση του Γκράμσι προς την αυτοτέλεια της πολιτικής λειτουργεί ως ένα ισχυρό αντίβαρο στην κυριαρχία του οικονομισμού, στο πλαίσιο της μαρξιστικής παράδοσης. Κόντρα σε όσους θέτουν την παραγωγική διαδικασία, την οικονομία και τον συνδικαλισμό ως το προνομιακό πεδίο της ριζοσπαστικής αλλαγής, ο Γκράμσι τολμά να προτάξει το βάθος και την ιδιαιτερότητα του πολιτικού πεδίου.¹¹

9. Αυτ., σ. 57-58.

10. Ένα παράδειγμα αυτής της σχέσης βάσης και εποικοδομήματος, πολιτικής και οικονομίας, όπως τη σκέφτεται ο Γκράμσι, αποτελεί η αναφερόμενη διατύπωση του Ένγκελς «ότι η οικονομία μόνο σε τελευταία ανάλυση είναι η κινητήρια δύναμη της ιστορίας». Αυτ., σ. 61. Ανάλογα κρίνει πως το πολιτικό πάθος «γεννιέται πάνω στο μόνιμο και οργανικό έδαφος της οικονομικής ζωής», αυτ., σ. 26.

11. Η γενναία αυτή θεωρητική στάση δεν τον οδηγεί, κατά την άποψή μας, μέχρι το σημείο της πλήρους απόρριψης του σχήματος βάση-εποικοδομήμα, που σφραγίζει όλο τον μαρξικό και μαρξιστικό στοχασμό. Αντιθέτως, αυτό στο οποίο κατατείνουν οι επεξεργασίες του είναι σε μια ουσιαστικά διαλεκτική συσχέτιση των μεγεθών αυτών, κόντρα στις μηχανιστικές και ντετερμινιστικές κατανοήσεις τους. Ωστόσο, παρά τον θεωρητικά έντιμο χαρακτήρα των κινήσεων αυτών, νομίζουμε ότι δεν κατορθώνει τελικά να ξεφύγει από τον αναγωγισμό κι από έναν ορισμένο επιστημονισμό. Μοιάζει έτσι, εν τέλει, να πισωπατά, θαρρείς από φόβο μπροστά στις δικές του πρωτότυπες επεξεργασίες, σε πιο παραδοσιακά μαρξιστικά σχήματα, όπως το ανωτέρω περί κυριαρχίας της οικονομίας «σε τελική ανάλυση». Για ορισμένες από τις θεωρητικές επεξεργασίες που δίνουν στον Γκράμσι μια θέση στον Δυτικό Μαρξισμό, βλ. Michael Löwy, «Γκράμσι και Λούκας», *Ουτοπία*, τχ. 11, Μάιος-Ιούνιος 1994. Ενδεικτικό αυτής της ανεπίλυτης, κατά

Μια άλλη διάκριση γίνεται μεταξύ της πολιτικής και της στρατιωτικής λογικής. Ενώ και πάλι οι δύο αυτές λογικές συνδέονται, ωστόσο, η ταύτισή τους μπορεί να αποβεί ολέθρια. Οι συγκρίσεις μεταξύ τους επιβάλλεται να γίνονται με μεγάλη προσοχή, ενώ η αντιγραφή των στρατιωτικών μεθόδων εντός της πολιτικής σφαιράς είναι, για τον Γκράμσι, πραγματικά βλακώδης.¹²

Τέλος, μια τρίτη διαφοροποίηση γίνεται μεταξύ πολιτικής και ηθικής. Γι' άλλη μία φορά, ενώ πολιτική και ηθική διαπλέκονται μεταξύ τους με ένα διαλεκτικό τρόπο, ώστε να μην είναι ποτέ δυνατό να σκεφτούμε τη μία δίχως την άλλη, ταυτοχρόνως δεν μπορούμε να αφήσουμε την ηθική να υπερχαλύψει και να υπονομεύσει το πεδίο της πολιτικής. Σε μια τέτοια περίπτωση, η πολιτική θα μετατρέπεται σε ηθικολογία, με αποτέλεσμα να εξαλειφθεί η αυτοτέλεια της πολιτικής κρίσης. Αυτή η τελευταία δεν μπορεί να κατανοηθεί βάσει γενικών κι αόριστων κριτηρίων περί καλού και κακού, τιμιότητας ή ανειλικρίνειας. Αντιθέτως, θα λάβει χώρα μέσα από τους συγκεκριμένους όρους που η ίδια η πολιτική πράξη προσδίδει στον εαυτό της. Έτσι, οι στόχοι και οι σκοποί του πολιτικού πράττειν είναι αυτοί που θα καθορίσουν το γενικότερο πεδίο, τον ορίζοντα όλων των μετέπειτα κρίσεων, ο οποίος συμπεριλαμβάνει και τις ηθικές κρίσεις. Καθώς η πολιτική είναι αγώνας που προϋποθέτει και συνεπάγεται συγκρούσεις ιδεών, αντιλήψεων κι εν τέλει κοσμοθεωριών, η εισβολή της ηθικής στην πολιτική θα την κατέστρεφε, μιας και θα ακύρωνε εκείνη τη δύναμη που θέτει τους όρους του αγώνα και προσδιορίζει καταλυτικά τις ιδέες, τις αξίες και τις κοσμοθεωρίες για τις οποίες αγωνιζόμαστε.¹³

Παράλληλα, και ταυτόχρονα προς την κατανόηση της πολιτικής ως διακριτής κι αυτοτελούς μορφής δραστηριότητας, ο Γκράμσι ανατρέχει πίσω στον Μακιαβέλι, προκειμένου να αντλήσει και μια δεύτερη αντίληψη για την πολιτική, αυτήν της δημιουργίας. Έτσι, αν όπως είδα-

την άποψή μας, έντασης που διαπερνά τον στοχασμό του Γκράμσι, είναι αφενός, η αναγνώριση της αδυναμίας αντικειμενικών προβλέψεων, μιας και «μονάχα στον βαθμό που η αντικειμενική πλευρά της πρόβλεψης συνδέεται με ένα πρόγραμμα, αποκτά αυτή η πλευρά αντικειμενικότητα» κι αφετέρου, η διαπίστωση πως ο συσχετισμός κοινωνικών δυνάμεων που συνδέεται στενά με τη δομή «είναι αντικειμενικός, ανεξάρτητος από τη θέληση των ανθρώπων [και] μπορεί να μετρηθεί με τα συστήματα των θετικών ή φυσικών επιστημών». Αντόνιο Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι, για την Πολιτική και για το Σύγχρονο Κράτος*, ό.π., σ. 72 και 85 αντίστοιχα. Βλέπουμε, δηλαδή, πως ο διαλεκτικός δεσμός φαίνεται να κατανοείται με έναν τρόπο εξωτερικό και εκ των υστέρων ως προς τα μεγέθη τα οποία τον συγκροτούν.

12. Αυτ., σ. 120-121, αλλά και ολόκληρη τη σημείωση «Πολιτικός Αγώνας και Στρατιωτικός Πόλεμος», αυτ., σ. 116-128.

13. Αυτ., σ. 197-198.

με παραπάνω ο Μακιαβέλι «ορθά οδηγεί τα πάντα στην πολιτική», αυτό σημαίνει ότι ωθεί διαρκώς «στην τέχνη του να κυβερνάς τους ανθρώπους, να κερδίζεις τη μόνιμη συγκατάθεσή τους, να ιδρύεις τα “μεγάλα κράτη”».¹⁴ Είναι αυτή η τελευταία ιδιότητα της πολιτικής πράξης που προβάλλει ρητά το έργο του Μακιαβέλι και προτάσσεται επίσης από τον Γκράμσι.¹⁵ Ο λόγος περί πολιτικής κι όχι οικονομίας, συνδικαλισμού, ηθικής ή πολέμου, είναι λόγος περί της θεμελίωσης νέων μορφών, περί της ίδρυσης κι εδραίωσης μιας μη-ακόμη-υπαρκτής πραγματικότητας.

Φαίνεται, δηλαδή, ότι η διάσταση της πολιτικής είναι το άλλο όνομα της ικανότητας του ανθρώπου να δημιουργεί, να διαπλάθει, να αρχίζει κάτι νέο· εν τέλει, είναι η δεξιότητά του να κάνει ένα νέο ξεκίνημα στην πορεία των ανθρώπινων πραγμάτων. Έτσι, ο Γκράμσι ταυτίζει την πολιτική παρέμβαση με την *ex novo*, πρωτότυπη δημιουργία.¹⁶ Η συλλογική θέληση που «ιδρύει έναν νέο τύπο κράτους»,¹⁷ δεν μπορεί παρά να είναι μια πολιτική θέληση που καθίσταται ηγεμονική. Έτσι, η οικονομία κι ο συνδικαλισμός, η στρατιωτική δύναμη κι η ηθική, είναι παρούσες ιστορικά μόνο μέσα από την πολιτική δράση επί του κοινωνικού πεδίου.

Συνεπώς, η πολιτική αντί να είναι μια εξαρτημένη μεταβλητή σε σχέση με τη σφαίρα της οικονομίας και της οργάνωσης της παραγωγής, ώστε απλώς να έρχεται να εκφράσει παθητικά τις αλλαγές που συντελούνται εντός αυτών, τώρα προσδιορίζεται μέσα από την αυτοτέλεια και την ιδιοσυστασία της, την πρωτογενή ικανότητά της να φανερώνει τα πράγματα και τον κόσμο: να τα κάνει να υπάρχουν αλλιώς.¹⁸

14. Αυτ., σ. 168.

15. Αξίζει να θυμηθούμε, ακριβώς πάνω σε αυτό, την προτροπή ίδρυσης ενός Ιταλικού έθνους-κράτους προς τον Ηγεμόνα, με την οποία κλείνει ο Μακιαβέλι το ομώνυμο έργο του, «Προτροπή να πάρουμε την Ιταλία και να την απελευθερώσουμε από τα χέρια των βαρβάρων», βλ. Νικολό Μακιαβέλι, *Ο Ηγεμόνας*, μτφρ. Μαρία Κασωτάκη, Πατάκης, Αθήνα, Δεκέμβριος 2010, σ. 134-139.

16. Αυτ., σ. 12-14.

17. Αυτ., σ. 175 και 186.

18. Προφανώς, αυτή η αντίληψη για την πολιτική συνοδεύεται και από μία εξίσου σημαντική ανατίμηση της ανθρώπινης βούλησης, στην ατομική και συλλογική της μορφή. Η πρωτοβουλία κι η ενεργητική παρέμβαση των ανθρώπων, στη βάση της θέλησής τους, αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της ίδιας της πραγματικότητας. Κάθε προσπάθεια αφαιρέσής της θα οδηγούσε στον ακρωτηριασμό της. Αυτ., σ. 72.

Στον ίδιο τόνο, στο διάσημο κείμενό του για την οκτωβριανή επανάσταση, ως επανάσταση ενάντια στο Κεφάλαιο (του Μαρξ), θα υποστηρίξει πως οι άνθρωποι «διαμορφώνουν μια κοινωνική συλλογική βούληση, καθώς φτάνουν στο σημείο να κατανοήσουν τα οικονομικά γεγονότα, να τα αξιολογήσουν και να τα ελέγξουν με τη βούλησή τους, έως ότου

Αυτή η δημιουργική παρέμβαση στον κόσμο, η οποία κι ωθεί να αναδυθούν καινούριες και πρωτότυπες μορφές, παρουσιάζεται τόσο στο κεντρικό πολιτικό πεδίο όσο και με πιο διάχυτο τρόπο, στο σύνολο της κοινωνίας.

Πράγματι, ο Γκράμσι μιλά για τη δημιουργία νέων κοινωνικών δομών και τη θεμελίωση νέου τύπου κρατών. Εδώ, η αναφορά του σχετίζεται με τους κεντρικούς πολιτικούς θεσμούς, το κράτος και το γενικό πολιτικό πρόταγμα που καθίσταται ηγεμονικό σε μια κοινωνία. Μπορούμε να πούμε ότι μιλά για ό,τι σήμερα θα αποκαλούσαμε «θεσμίζουσα δύναμη» ή «συντακτική εξουσία». Η πολιτική, με τον πιο διάχυτο και καθημερινό της χαρακτήρα, φαίνεται να δίνει τη θέση της στο πολιτικό, υπό την έννοια του κεντρικού τρόπου οργάνωσης της κοινωνίας, του γενικού αξιακού προσανατολισμού των ανθρώπων και των κοινών μοτίβων οργάνωσης των θεσμών.¹⁹

Συγχρόνως, όμως, ο Γκράμσι δεν περιορίζει την πολιτική μονάχα στο πεδίο των κεντρικών και μεγάλων θεσμών της πολιτικής κοινωνίας. Παράλληλα με την ανάδειξη της σημασίας του πολιτικού, προβαίνει στην αποκέντρωση και διάχυση της πολιτικής διάστασης σε ολόκληρο το κοινωνικό πεδίο, σε ό,τι ο ίδιος αποκαλεί «κοινωνία των πολιτών». Έτσι, η πολιτική δραστηριότητα ξεφεύγει από τη μονοσήμαντη ταύτισή της με τα πολιτικά κόμματα, τους κοινοβουλευτικούς θεσμούς ή ακόμη και με τα συνδικάτα και τον χώρο της παραγωγής και της εργασίας. Τα σημεία της εμφάνισής της πολλαπλασιάζονται, καθώς αυτή εισχωρεί σε κάθε πτυχή του ατομικού και κοινωνικού βίου. Συνδέεται με την κουλτούρα, τα ήθη και τα έθιμα, την οικογένεια, τις σχέσεις των φύλων, την εκπαίδευση και την υγεία, το σεξ και τον έρωτα. Πέρα από τις πολιτικές μακροδομές, ριζώνει και φύεται εξίσου στη μικροφυσική του καθημερινού τρόπου με τον οποίο γίνονται τα πράγματα, στον

αυτή η συλλογική βούληση γίνεται η κινητήρια δύναμη της οικονομίας, η δύναμη που διαμορφώνει την ίδια την πραγματικότητα, ώστε η αντικειμενική πραγματικότητα να γίνει μια ζώσα δύναμη, όπως το ρεύμα της λάβας που μπορεί να προσανατολιστεί οπουδήποτε και με οποιονδήποτε τρόπο του υποδείξει η βούληση». Antonio Gramsci, «The Revolution Against Capital», *Pre-Prison Writings*, Cambridge University Press, Απρίλιος 1994, σ. 40.

19. Για τη θεσμίζουσα δύναμη και το πολιτικό στη σκέψη του Γκράμσι, βλ. Andreas Kalyvas, «Hegemonic Sovereignty: Carl Schmitt, Antonio Gramsci and the Constituent Prince», *Journal of Political Ideologies*, τομ. 5, τχ. 3, 2000, σ. 353-361 και Peter Thomas, «Gramsci and the Political. From State as “Metaphysical Event” to Hegemony as “Philosophical Fact”», *Radical Philosophy*, τχ. 153, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2009. Η διερεύνηση που επιχειρεί ο Thomas για το πολιτικό «ενός εντελώς διαφορετικού τύπου», μάλλον μας βρίσκει επιφυλακτικούς, λόγω των υπερβολικών αξιώσεων εμμέλειας που προβάλλει. Για τον παραγωγικό/διαμορφωτικό χαρακτήρα της πολιτικής βλ. και το πολύ ενδιαφέρον Stuart Hall, «Postscript: Gramsci and Us», *Marxism Today*, Ιούνιος 1987.

κοινό νου των απλών ανθρώπων.²⁰

Φυσικά, όπως είναι αναμενόμενο, αυτή η διεύρυνση της πολιτικής διάστασης συμπορεύεται με μια εξίσου διευρυμένη αντίληψη για το φαινόμενο της εξουσίας και του ανταγωνισμού των κοινωνικών δυνάμεων. Μαζί με την αποκεντρωμένη αντίληψη για την πολιτική πολλαπλασιάζονται και τα σημεία άσκησης της εξουσίας, αλλά και τα πεδία του κοινωνικού ανταγωνισμού. Μοιάζουν, έτσι, να εκτείνονται από τους επίσημους θεσμούς του κράτους και του πολιτικού συστήματος ως τις πιο μικρές, κι εκ πρώτης όψεως πολιτικά αδιάφορες, οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών.

Ωστόσο, η αναφορά μας σε αυτή την αποκεντρωμένη κατανόηση της πολιτικής και της εξουσίας δεν μπορεί παρά να μας κάνει να εστιάσουμε στα κατεξοχήν ζητήματα πολιτικής και εξουσίας, δηλαδή στο κράτος και την ηγεμονία.

Ηγεμονία και Stato Integrale

Ηγεμονία

Αν και η έννοια της ηγεμονίας συναντάται ήδη στις πολιτικές αναλύσεις των μαρξιστικών κύκλων πριν και μετά την οκτωβριανή επανάσταση, είναι ο Γκράμσι αυτός που θα την επεξεργαστεί περαιτέρω και θα της δώσει την κεντρική θέση που κατέχει ακόμη στο σύγχρονο πολιτικό λεξιλόγιο.²¹

Στη σκέψη του Γκράμσι, ο όρος «ηγεμονία» θα χρησιμοποιηθεί για να εκφράσει μια νέα μορφή εξουσίας, πέρα από τον κλασικού τύπου

20. Stuart Hall, «Postscript: Gramsci and Us», ό.π., σ. 138-140 και Γιάννης Βούλγαρης και Λουδοβίκος Κοτσωνόπουλος, Πρόλογος στο Γιάννης Βούλγαρης και Λουδοβίκος Κοτσωνόπουλος (επίμ.), *Στα Μονοπάτια του Αντόνιο Γκράμσι. Πολιτική και Πολιτισμός από το Έθνος-Κράτος στην Παγκοσμιοποίηση*, Θεμέλιο, Αθήνα 2010, σ. 10. Αυτή την εξαιρετική διεύρυνση του πεδίου της πολιτικής από μέρος του φαίνεται να τη συνειδητοποιεί και ο ίδιος ο Γκράμσι, όταν φτάνει στο σημείο να προβληματίζεται για τον πολιτικό χαρακτήρα της ίδιας της επιστήμης. «Αν όλα είναι “πολιτική”, χρειάζεται, για να μην πέσουμε σε μια ταυτολογική και ανιαρή φρασεολογία, να διακρίνουμε με καινούργιες έννοιες την πολιτική που αντιστοιχεί σε εκείνη την επιστήμη που από παράδοση ονομάζεται “φιλοσοφική” από την πολιτική που ονομάζεται πολιτική επιστήμη με την στενή έννοια». Αντόνιο Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι, για την Πολιτική και για το Σύγχρονο Κράτος*, ό.π., σ. 149.

21. Υποστηρίζεται ότι προανακρούσματα της ανάλυσης του Γκράμσι περί ηγεμονίας, μπορούν να βρεθούν ήδη στο ύστερο έργο του Λένιν, όπου γίνεται λόγος για την ανάγκη καλύτερης εδραίωσης της εξουσίας των Μπολσεβίκων, λαμβάνοντας σοβαρά υπόψη τη διάσταση της κουλτούρας βλ. Valentino Gerratana, «Stalin, Lenin and “Leninism”», *New Left Review*, τχ. 103, Μάιος-Ιούνιος 1977, σ. 69-70.

εξαναγκασμό, την πειθάρχηση και τη βία. Ο προβληματισμός που αναπτύσσει κινείται προς την κατεύθυνση μιας ηθικού και πνευματικού τύπου παρέμβασης, η οποία με τη σειρά της είναι ικανή να οδηγήσει σε ανάλογες μεταρρυθμιστικές αλλαγές.²² Έτσι, η ηγεμονία συνδέεται με μεγέθη με τα οποία συνήθως δεν συνηθίζουμε να ταυτίζουμε τις εξουσιαστικές παρεμβάσεις. Η κουλτούρα κι ο πολιτισμός, η συνείδηση κι οι επιθυμίες, η γλώσσα²³ κι η ίδια η κοσμοθεωρία της οποίας είμαστε φορείς, μετατρέπονται υπό την επιρροή της ηγεμονίας σε προνομιακά οχήματα άσκησης της εξουσίας. Εν προκειμένω, έχουμε να κάνουμε με μια ηγεσία διανοητική και ηθική, με μια καθοδήγηση διαμέσου των αντιλήψεων και των αναπαραστάσεών μας για τη ζωή. Αναφερόμαστε, δηλαδή, σε έναν τρόπο επιρροής και διεύθυνσης που δεν λειτουργεί τόσο «από πάνω και απ' έξω» αλλά «πλαγίως και διαμέσου» των αντιλήψεων και των αξιών, των επιθυμιών και των συνηθειών των διευθυνομένων. Γι' αυτό άλλωστε και τα μέσα της πραγμάτωσής της δεν μπορούν να είναι κατασταλτικά και πειθαρχικά, βασισμένα σε αστυνομικού ή στρατιωτικού τύπου λειτουργίες.²⁴

Πρόκειται, λοιπόν, για αυτό το σύνολο των στρατηγικού τύπου πρακτικών, μέσω των οποίων μια κυρίαρχη τάξη αποσπά από τους υποτελείς της τη συναίνεση στην εξουσία της.²⁵ Ότι κατορθώνεται δεν είναι παρά η επιτυχημένη διάχυση της κοσμοθεωρίας της διευθύνουσας τάξης στο σύνολο του πληθυσμού, μετατρέποντάς τη σε νέο κοινωνικό αυτονόητο.

Για να ευοδωθεί ένα τέτοιο εξουσιαστικό εγχείρημα, ειδικά στις ανεπτυγμένες χώρες της Δύσης, δεν γίνεται να αγνοηθεί η ύπαρξη της κοινωνίας των πολιτών.²⁶ Έτσι, ο Γκράμσι επιφυλάσσει την εδραίωση

22. Αντόνιο Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι, για την Πολιτική και για το Σύγχρονο Κράτος*, ό.π., σ. 16-17.

23. Για τη σχέση ηγεμονίας και γλώσσας βλ. Χρυσούλα Μητσοπούλου, «Ο Κοινός Νους στον Γκράμσι», *Ουτοπία*, τχ. 11, Μάιος-Ιούνιος 1994, σ. 83.

24. Ενδιαφέρουσα ως προς αυτόν ακριβώς τον χαρακτήρα της εξουσίας είναι η κριτική του Γκράμσι στον Τρότσκι και στην προσπάθειά του να ορθολογικοποιήσει την παραγωγή και την εργασία στη Σοβιετική Ένωση. Για τον Γκράμσι, η χρήση εξωτερικής επενέργειας καταναγκαστικών μέσων πειθάρχησης κι επιβολής της τάξης στην παραγωγή και την εργασία, είναι όχι μόνο πρακτικά αναποτελεσματική, αλλά και στρατηγικά λάθος. Όπως θα πει, «οι ανησυχίες του [Τρότσκι] ήταν σωστές, αλλά οι πρακτικές λύσεις ήταν βαθιά λαθεμένες [...] το στρατιωτικό μοντέλο έγινε μια ολέθρια πρόληψη και οι στρατιές εργασίας απέτυχαν». Αντόνιο Γκράμσι, *Αμερικανισμός και Φορντισμός*, Εκδόσεις Α/συνέχεια, Αθήνα, χ.χ., σ. 69.

25. Terry Eagleton, «Οι Έννοιες της Ιδεολογίας και της Ηγεμονίας στον Γκράμσι», *Ουτοπία*, τχ. 1, Μάιος-Ιούνιος 1994, σ. 56.

26. Αντόνιο Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι, για την Πολιτική και για το Σύγχρονο*

της ηγεμονίας ακριβώς στον χώρο που προσδιορίζει η παρουσία όλων εκείνων των ενώσεων κι ομαδοποιήσεων των απλών ανθρώπων, στις δράσεις που αναλαμβάνουν οι οργανώσεις αυτές και φυσικά, στην καθημερινή κοινωνική αλληλεπίδραση που λαμβάνει χώρα στο εσωτερικό τους. Η ηγεμονική λειτουργία καθίσταται εκ των ων ουκ άνευ, ακριβώς σε εκείνες τις χώρες όπου και παρατηρείται μια ανεπτυγμένη κοινωνία των πολιτών, εκεί δηλαδή όπου οι πολίτες οργανώνονται και συμμετέχουν σε μια πληθώρα ενώσεων και δραστηριοτήτων εντός του κοινωνικού πεδίου.

Σε τέτοιες περιπτώσεις, η περίπλοκη μορφολογία του κοινωνικού πεδίου δεν μπορεί να παρακαμφθεί, το βάθος κι ο πλούτος των δραστηριοτήτων που αναπτύσσονται σε αυτό δεν γίνεται απλώς να κατασταλεί, προκειμένου να παροχετευτεί σε κατευθύνσεις που οι κυρίαρχοι κρίνουν ως ορθές. Αντιθέτως, αυτό που προκρίνεται είναι η ανάπτυξη κι η λειτουργία ηγεμονικών μηχανισμών,²⁷ που θα δρουν στο εσωτερικό της κοινωνίας των πολιτών και θα επιδιώκουν την ηθική και πνευματική αναμόρφωση των υποτελών, ευθυγραμμίζοντας την αντίληψή τους με εκείνη της κυρίαρχης τάξης.²⁸

Φυσικά, οι μηχανισμοί αυτοί δε θα δρουν ξεκομμένοι από τους θεσμούς της υπόλοιπης κοινωνίας ή τις κεντρικές επιδιώξεις της τάξης που παλεύει για την κατάκτηση της ηγεμονίας. Τουναντίον, μπορούν να κατανοηθούν ως συνδεδειγμένοι κρίκοι και ιμάντες αμφίδρομης κατεύθυνσης, από τους επίσημους πολιτικούς θεσμούς στις αποκεντρωμένες ενώσεις της κοινωνίας των πολιτών και τανάπαλιν.

Είναι σημαντικό να υπογραμμιστεί ο πρακτικός, καθημερινός, σχεδόν τετριμμένος χαρακτήρας που μπορούν να λάβουν οι μηχανισμοί αυτοί. Η πνευματική και ηθική μεταρρύθμιση για την οποία κάνει λόγο ο Γκράμσι, ως πεμπτούσια του ηγεμονικού σχεδίου, δεν συντελείται μόνο με τα λόγια ή μέσα από μία στενά νοούμενη προπαγάνδα. Στην πραγματικότητα, έχουμε να κάνουμε με υλικές πρακτικές, που γίνονται οι ίδιες, φορείς μιας ορισμένης κοσμοθεωρίας. Οι ιδέες κι οι αξίες μιας ορισμένης τάξης που καθίσταται ηγεμονική, φαίνεται ότι εγγράφονται αποτελεσματικά στον τρόπο με τον οποίο γίνονται τα πράγματα μέσα στη ροή της καθημερινότητας των απλών ανθρώπων. Καθώς οι άνθρωποι εξασκούν αυτές τις αξιακά φορτισμένες πρακτικές,

Κράτος, ό.π., σ. 57-59 και 157, 201.

27. Αυτ., σ. 188.

28. Για μερικά απτά παραδείγματα των μορφών και των τρόπων μέσω των οποίων μπορεί να πραγματοποιηθεί κάτι τέτοιο βλ. Terry Eagleton, «Οι Έννοιες της Ιδεολογίας και της Ηγεμονίας στον Γκράμσι», ό.π.

διεκπεραιώνοντας τις διαδικασίες της καθημερινής ζωής, εθίζονται στην κοσμοθεωρία που αυτές φέρουν με έναν τέτοιο τρόπο, ώστε η κοσμοθεωρία της κυρίαρχης τάξης να γίνεται γι' αυτούς μία, λίγο ως πολύ, αυτονόητη συνθήκη: το δικό τους απλό «έτσι είναι» για τον κόσμο.

Βεβαίως, η εδραίωση της ηγεμονίας δεν αρκείται μόνο σε ορισμένους τέτοιους ηγεμονικούς μηχανισμούς, αλλά φαίνεται να απαιτεί τη συγκρότηση ενός ολόκληρου δικτύου από πρακτικές και δράσεις που οργανώνουν κι υποβαστάζουν το ηγεμονικό σχέδιο.²⁹ Επομένως, ο λόγος περί μιας ηγεμονικής τάξης σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να γίνει κατανοητός μονάχα με την αναφορά μας στους μεγάλους πολιτικούς θεσμούς και τις τυπικές διαδικασίες που τους συνοδεύουν. Αντιθέτως, για να αναλυθεί και να έρθουν στο φως οι μηχανισμοί της ηγεμονίας, απαιτείται μια γιγάντια μελέτη, εκτεινόμενη σε όλες τις διαστάσεις του κοινωνικού πεδίου, που όπως υποστηρίζει ο Γκράμσι, «θα αρχίζει από τον τύπο και θα φτάνει έως την αρχιτεκτονική και τα ονόματα των δρόμων».³⁰

Ένα δεύτερο, κρίσιμο χαρακτηριστικό της έννοιας της ηγεμονίας, στο οποίο και στέκεται ο Γκράμσι, είναι αυτό του εξισορροπητικού χαρακτήρα της. Η πλάγια και διαπεραστική επίδραση των ηγεμονικών μηχανισμών οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο γεγονός ότι η ηγεμονία δεν ακυρώνει τα συμφέροντα, τις αντιλήψεις και τις αξίες αυτών επί των οποίων ασκείται.³¹ Αντίθετα, οφείλει να λάβει υπόψη της τον υπάρχοντα «συσχετισμό δυνάμεων», που διαμορφώνεται σε μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή εντός του κοινωνικού πεδίου. Έτσι, σύμφωνα με το σκεπτικό του Γκράμσι, η προσεκτική ανάλυση των ασκούμενων δυνάμεων (όπως αυτές διαφοροποιούνται σε κοινωνικές, πολιτικές και στρατιωτικές³²), όχι απομονωμένων μεταξύ τους, αλλά στη διαπλοκή και τον αλληλοσυσχετισμό τους, είναι αυτή που θα συμβάλει καταλυτικά στην πάλη για την ηγεμονία. Κάτι τέτοιο πρακτικά σημαίνει ότι η κυρίαρχη ομάδα, αν θέλει να γίνει και ηγεμονική, οφείλει να προβεί σε ανάλογες υποχωρήσεις, να κάνει τους απαραίτητους συμβιβασμούς σε ορισμένα σημεία και να πετύχει έτσι τη βέλτιστη ισορροπία συμφερόντων και δυνάμεων για τον εαυτό της.

29. Χρυσούλα Μητσοπούλου, «Ο Κοινός Νους στον Γκράμσι», ό.π. 85.

30. Αναφέρεται αυτ., βλ. και Αντόνιο Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι, για την Πολιτική και για το Σύγχρονο Κράτος*, ό.π., σ. 154.

31. Αυτ., σ. 59, 175.

32. Γι' αυτή τη διάκριση των πτυχών που συγκροτούν τον συσχετισμό των δυνάμεων βλ. αυτ., σ. 85-93.

Αυτό μπορεί να γίνει με παραχωρήσεις στο οικονομικό-συνεταιριστικό επίπεδο, προκειμένου να εξασφαλιστεί η ομαλότερη ένταξη των υποτελών ομάδων στο αξιακό και ηθικό σύμπαν των ηγετών τους.³³ Βλέπουμε, λοιπόν, πως η κίνηση για την εξασφάλιση της ηθικο-πνευματικής ηγεμονίας είναι ένα εγχείρημα δυναμικό και περίπλοκο, το οποίο απαιτεί ικανότητα μάλλον ευέλικτων κινήσεων παρά μετωπικών επιθέσεων, έξυπνων εξισορροπήσεων παρά αμείλικτων συγκρούσεων.³⁴ Μοιάζει, έτσι, περισσότερο με μια δυναμική χορογραφία πολλαπλών δρώντων, στο πλαίσιο της οποίας αυτό που μετράει δεν είναι μια νίκη με όρους νοκ-άουτ, αλλά η εγγραφή των αντιπάλων στην κοσμοθεωρία, στο ερμηνευτικό πλαίσιο όσων μάχονται για την ηγεμονία, ακόμη κι αν αυτοί κατά την πορεία υποστούν μικρές ήττες στα σημεία. Συνεπώς, ο βασικός στόχος δεν είναι η ισοπέδωση του αντιπάλου, αλλά η παραγωγή μιας νέας αίσθησης του αυτονόητου για τους υποτελείς, η οποία θα συμπίπτει με το ηθικό και αξιακό «έτσι είναι» του ηγεμόνα.

Τέλος, είναι σημαντικό να υπογραμμιστεί ότι ο Γκράμσι κατανοεί την ηγεμονία σε διαρκή συσχετισμό με την παραγωγική δραστηριότητα: την οικονομική βάση της κοινωνίας. Γι' ακόμα μια φορά, προσπαθεί να επεξεργαστεί μια διαλεκτική σχέση ανάμεσα σε αυτό που αποκαλεί οικονομικο-συνεταιριστικό επίπεδο και στο επίπεδο της πολιτικής και της ηγεμονίας.³⁵ Έτσι, αν η συγκρότηση μιας εθνικής-συλλογικής λαϊκής θέλησης, ικανής να ιδρύσει ένα σύγχρονο κράτος μέσα από μια συνολική ηθική και πνευματική μεταρρύθμιση, βρίσκεται στον πυρήνα της αντίληψής του για την ηγεμονία, κάτι τέτοιο δεν θα μπορούσε να αφήσει αμετάβλητο τον υλικό και πρακτικό κόσμο της ανθρώπινης εργασίας και παραγωγής. Η διαλεκτική σύνδεση μεταξύ του πολιτισμού και της παραγωγής, της ηθικής και του «μόνιμου και οργανικού εδάφους της οικονομικής ζωής»³⁶ επιβάλλει τον επαναπροσδιορισμό της βάσης και του εποικοδομήματος, αλλά και της μεταξύ τους ιδιαίτερης ιστορικής σχέσης. Με άλλα λόγια, η ηγεμονία, σύμφωνα με την περίφημη ορολογία του Γκράμσι, προϋποθέτει και συνεπάγεται τη συγκρότηση

33. Αυτ. και Αντόνιο Γκράμσι, *Αμερικανισμός και Φορντισμός*, ό.π., σ. 79-83, όπου κι αναλύεται από τη σκοπιά αυτή το ζήτημα των υψηλών μισθών εντός του φορντικού παραδείγματος οργάνωσης της παραγωγής και της εργασίας.

34. Terry Eagleton, «Οι Έννοιες της Ιδεολογίας και της Ηγεμονίας στον Γκράμσι», ό.π., σ. 56.

35. Αντόνιο Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι, για την Πολιτική και για το Σύγχρονο Κράτος*, ό.π., σ. 17, 26, 59, 186, 201.

36. Αυτ., σ. 26.

ενός νέου «ιστορικού συνασπισμού» (bloco historico).³⁷

Φυσικά, η ίδια η έννοια της ηγεμονίας καλείται να περιγράψει τη συνολική διάσταση της κοινωνικής ζωής. Ανταποκρίνεται στη διευρυμένη αντίληψη για την πολιτική, η οποία αν και διαπερνά και συνδέεται με το συντεχνιακό επίπεδο, σε καμία περίπτωση δεν ταυτίζεται με αυτό, αλλά το υπερβαίνει προκειμένου να αναφερθεί στο σφαιρικό και συνολικό χαρακτήρα της πολιτικής πράξης. Ξανά με τα λόγια του ίδιου: «Η ηγεμονία είναι ένα φιλοσοφικό γεγονός».³⁸

Κατά συνέπεια, η ηγεμονία συνίσταται σε εκείνο το σύνολο των στρατηγικού τύπου εξουσιαστικών παρεμβάσεων, οι οποίες κι αποσκοπούν στην εξασφάλιση της συναίνεσης των υποτελών. Ωστόσο, ο έμμεσος και διαπλαστικός χαρακτήρας της επίδρασης των ηγεμονικών μηχανισμών, διαποτισμένοι καθώς είναι αυτοί με ηθικές και πολιτισμικές νόρμες, δεν αναιρεί τον παράγοντα της πειθάρχησης, του φυσικού εξαναγκασμού και της άσκησης βίας. Ο Γκράμσι ανατιμά όλες εκείνες τις διαστάσεις που περιγράφονται με τον όρο της ηγεμονίας, αλλά δεν λησμονεί ούτε απεμπολεί την άμεση και πλέον κλασική μορφή εξουσιασμού, αυτήν της «από τα πάνω» επιβολής του νόμου και της τάξης.

Αντιθέτως, είναι η συνύπαρξη και η έξυπνη ισορροπία μεταξύ των δύο, βάσει του δεδομένου συσχετισμού δυνάμεων, αυτή που θα καθορίσει τη μορφή της γενικής πολιτικής θέσμισης. Ένας τέτοιος λόγος όμως, περί του σφαιρικού και καθολικού επιπέδου της πολιτικής, δεν μπορεί παρά να είναι ταυτοχρόνως κι ένας λόγος περί του κράτους.

Stato Integrale

Στην προσπάθειά του να σκεφτεί την πραγματικότητα των κρατικά οργανωμένων κοινωνιών της μοντέρνας εποχής, ο Γκράμσι δεν θα διστάσει να καταφύγει για άλλη μια φορά στον Μακιαβέλι ως πηγή έμπνευσης και προσανατολισμού για την πολιτική του ανάλυση. Έτσι, κεντρική θέση στην προσέγγισή του για το κρατικό φαινόμενο κατέχει η διπλή φύση του μακιαβελικού κενταύρου.

Σύμφωνα με την ανωτέρω μακιαβελική σύλληψη, το κράτος αποτελεί στην πραγματικότητα μια σύνθεση μεταξύ βίας και συγκατάθεσης, εξουσίας κι ηγεμονίας, βιαιότητας και πολιτισμένης συμπεριφοράς. Δεν είναι παρά ένα υβρίδιο θηριώδους κι ανθρώπινης φύσης, μισό τέ-

37. Αυτ., σ. 23.

38. Αναφέρεται στο Χρυσούλα Μητσοπούλου, «Ο Κοινός Νους στον Γκράμσι», ό.π., σ. 86.

ρας και μισό άνθρωπος.³⁹ Σε συμφωνία με την έμφαση που δίνει στο ζήτημα της ηγεμονίας, όπως την προσεγγίσαμε ανωτέρω, η σκέψη του μετατοπίζεται σημαντικά, από ένα κράτος που μονοπωλεί την ισχύ και την επιβάλλει «από τα πάνω» στους υποτελείς του, από ένα κράτος παντοκράτορα δηλαδή, σε μια πιο σύνθετη και διευρυμένη αντίληψη για την κρατική λειτουργία. Αυτή περιλαμβάνει πλέον και μια διάσταση διαλόγου και πειθούς, ηθικής, εκπαίδευσης κι εκπολιτισμού των μαζών.

Ωστόσο, όπως έχει ήδη αναφερθεί, το ζήτημα της λειτουργίας των μηχανισμών της ηγεμονίας συσχετίζεται δομικά με το πεδίο της κοινωνίας των πολιτών. Από αυτό, όμως, προκύπτει ότι, για να μπορέσει να υπάρξει το κράτος σε αυτή τη διπλή φύση του, θα πρέπει να σχετιστεί με την εκτεταμένη εκείνη περιοχή που καταλαμβάνουν οι οργανώσεις κι οι φορείς της κοινωνίας των πολιτών. Πράγματι, ο Γκράμσι θα τολμήσει μια τέτοια διεύρυνση της κατανόησης του κρατικού φαινομένου.

Αν οι ανεπτυγμένες κοινωνίες της Δύσης χαρακτηρίζονται από την ύπαρξη μιας ισχυρής και δραστήριας κοινωνίας των πολιτών, τότε η κρατική οργάνωσή τους δεν μπορεί παρά να συσχετίζεται και να περιλαμβάνει με κάποιο τρόπο και όσα διαδραματίζονται εντός αυτής. Εν ολίγοις, το κρατικό φαινόμενο οφείλει να γίνει αντιληπτό, όχι απομονωμένο από την κοινωνία των πολιτών, αλλά ως μια διευρυμένη οντότητα που συνομιλεί και συνυπάρχει με τις ενώσεις των πολιτών. Περισσότερο ως ένα πλατύ δίκτυο που αναπτύσσεται οριζόντια στον κοινωνικό χώρο, παρά ως ένα καλά οχυρωμένο φρούριο στην κορυφή του λόφου, το κράτος σε αυτή του τη μορφή, θα πρέπει να κατανοηθεί υπό νέους όρους. Γι' αυτήν ακριβώς τη νέα κατανόηση του κρατικού φαινομένου, ο Γκράμσι θα επεξεργαστεί την έννοια του «*stato integrale*» (διευρυμένο ή ολοκληρωμένο κράτος).⁴⁰

Το *stato integrale* θα αποτελέσει έτσι μια γενική έννοια, χρήσιμη για την περιγραφή της ιδιαίτερης σχέσης μεταξύ της πολιτικής κοινωνίας και της κοινωνίας των πολιτών. Αν η «πολιτική κοινωνία» περιλαμβάνει ό,τι θα κατανοούσαμε ως το κράτος εν στενή έννοια, αποτελούμενο δηλαδή από τον στρατό, την αστυνομία, τα δικαστήρια και τη γραφειοκρατία,⁴¹ τότε η κοινωνία των πολιτών αποτελείται από

39. Αντόνιο Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι, για την Πολιτική και για το Σύγχρονο Κράτος*, ό.π., σ. 71.

40. Αυτ., σ. 184-185.

41. Θεώρηση που ταυτίζεται λίγο-πολύ με ό,τι ο Λένιν αποκαλεί κρατική μηχανή βλ. Β.Ι. Λένιν, *Κράτος και Επανάσταση*, μτφρ. Φ. Φωτίου, Θεμέλιο, 1976.

όλες εκείνες τις ομαδοποιήσεις και τις ενώσεις των απλών ανθρώπων που συγκροτούνται και αναλαμβάνουν δράση για την εκπλήρωση ενός ιδιαίτερου σκοπού, έξω και πέραν του επίσημου κράτους. Στην πολιτική κοινωνία περιλαμβάνονται τοπικοί ή εθνικοί σύλλογοι, εκκλησίες, σωματεία κάθε είδους, επαγγελματικοί σύνδεσμοι, ο τύπος, μέχρι τα δίκτυα της μαφίας και τα εργατικά κι εργοδοτικά συνδικάτα. Ο Γκράμσι αναγνωρίζει σε αυτό το αρχιπέλαγος των κοινωνικών συσσωματώσεων μια μεγάλη πολιτική βαρύτητα. Στους κόλπους καθεμιάς από τις ενώσεις αυτές, όπου οι άνθρωποι συνενδύονται, συνομιλούν κι αναλαμβάνουν έργα από κοινού, διακυβεύεται κάτι σημαντικό. Οι καθημερινές αλληλεπιδράσεις των ανθρώπων εντός αυτών των ενώσεων αποτελούν το γόνιμο έδαφος επί του οποίου συντελούνται οι διεργασίες συγκρότησης της ηγεμονίας.

Κατά την προσφιλή του συνήθεια, ο Γκράμσι, για να περιγράψει το φαινόμενο αυτό, θα δανειστεί μια μεταφορά από τη στρατιωτική τέχνη και τον σύγχρονο τρόπο διεξαγωγής του πολέμου. Οι ενώσεις της κοινωνίας των πολιτών παρομοιάζονται, λοιπόν, με χαρακώματα που υποβαστάζουν την πολιτική κοινωνία, παρέχοντάς της εξαιρετική συνοχή και σταθερότητα. Οι κρίσεις της οικονομίας ή ακόμη και των θεσμών της πολιτικής κοινωνίας (π.χ. της απονομής της δικαιοσύνης σε περίπτωση αποκάλυψης ενός παραδικαστικού κυκλώματος ή του έργου ενός υπουργείου στην περίπτωση σκανδάλων διαφθοράς και διαπλοκής) δεν μπορούν από μόνες τους να οδηγήσουν το κράτος σε συνολική κρίση. Αυτό συμβαίνει γιατί ακριβώς, οι οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών είναι εκείνες που παρέχουν την αξιακή κι ηθική νομιμοποίηση που είναι απαραίτητη για την ομαλή λειτουργία των θεσμών της πολιτικής κοινωνίας.⁴²

Βλέπουμε, δηλαδή, πως ο Γκράμσι επεξεργάζεται μια πρωτότυπη αντίληψη για το κράτος, η οποία αντιτίθεται στις μέχρι τώρα συνήθειες εννοιολογήσεις του. Σε αυτές, είτε φιλελεύθερης είτε μαρξιστικής ή αναρχικής αφετηρίας, το κράτος και η κοινωνία κατανοούνται ως δύο πεδία σαφώς διακριτά, δύο διαμετρικά αντίθετοι πόλοι που διαπερνώνται από σχέσεις εκμετάλλευσης, καταπίεσης και κυριαρχίας. Στις συγκεκριμένες προσεγγίσεις, οι δυνάμεις της κοινωνίας είναι αυτές που μέσα από τις δράσεις και τις πρωτοβουλίες τους αντιμάχονται τις κρατικές τάσεις πολιτικού συγκεντρωτισμού και διοικητικής επέκτασης, εντός του κοινωνικού πεδίου. Αντιθέτως, στην γκραμισιανή προ-

42. Με τα γνωστά λόγια του ίδιου του Γκράμσι: «το κράτος ήταν μονάχα ένα προωθημένο χαρακώμα, που πίσω του βρίσκονταν μια γερή αλωσίδα από φρούρια και αμπριά», Αντόνιο Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι, για την Πολιτική και για το Σύγχρονο Κράτος*, ό.π., σ. 127-128, και σ. 157.

σέγγιση, οι οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών συνιστούν το ιδιωτικό υφάδι του κράτους,⁴³ τον καλό αγωγό μέσω του οποίου το stato integrale ισχυροποιείται κι εδραιώνει την παρουσία του. Τη συνηθισμένη σχέση αντιπαράθεσης ή και αμοιβαίου αποκλεισμού κράτους-κοινωνίας καταλαμβάνει η περίπλοκη συνάρτηση πολιτικής κοινωνίας-κοινωνίας πολιτών, απαραίτητη για τη γόνιμη κατανόηση του σύγχρονου stato integrale. Πώς κατανοεί όμως, πιο συγκεκριμένα, ο Γκράμσι αυτή τη σχέση;

Οι αναφορές που κάνει στη σχέση πολιτικής κοινωνίας-κοινωνίας των πολιτών φαίνεται να ποικίλλουν από την ταύτισή τους έως και τον μεταξύ τους ανταγωνισμό ή την καθολική συμπερίληψή τους στην έννοια του stato integrale.⁴⁴ Ωστόσο, ορθότερη μάς φαίνεται η θέση σύμφωνα με την οποία πρόκειται για μια διαλεκτική σχέση ταύτισης και διάκρισης.⁴⁵ Αυτό σημαίνει ότι ο Γκράμσι μπορεί να διακρίνει τουλάχιστον τέσσερις διαφορετικές στιγμές στο πλαίσιο της διαλεκτικής σχέσης πολιτικής κοινωνίας-κοινωνίας πολιτών (α) αντίθεση και ανταγωνισμός, β) ταύτιση, γ) αυτοτέλεια κοινωνίας των πολιτών μεταξύ κράτους κι οικονομικής βάσης, δ) συμπερίληψή τους εντός του stato integrale], οι οποίες όμως δεν κατανοούνται στατικά κι αποκομμένες η μία από την άλλη, αλλά στη δυναμική κίνηση της μεταξύ τους αλληλεπίδρασης μέσα στον χρόνο.⁴⁶

Έτσι, επιδιώκει να αναδείξει μέσα από πολλαπλές οπτικές γωνίες τις διαστάσεις και τις ποικίλες μορφές του ίδιου φαινομένου στην ιστορική εξέλιξή του. Τα δυο μεγέθη μπορεί να ταυτίζονται, να διαφοροποιούνται, να διαπλέκονται ή, σε στιγμές κρίσης της ηγεμονίας, να βρίσκονται σε σχέση μετωπικής σύγκρουσης.

Βλέπουμε, δηλαδή, πως ο Γκράμσι δεν ορίζει με έναν a priori και κανονιστικό τρόπο τη θέση των δυο μεγεθών και τον τύπο σχέσης που αναπτύσσεται μεταξύ τους. Κάτι τέτοιο άλλωστε, θα αντέβαινε στον ιστορικό και διαλεκτικό τρόπο προσέγγισης των φαινομένων που επιχειρεί ή, απλούστερα, θα τον μετέτρεπε σε ιδεαλιστή. Έτσι, δεν αρθρώνει μία γενικής ισχύος πρόταση, δηλώνοντας ότι όπου κράτος, το κακό, κι όπου κοινωνία των πολιτών, το καλό, με τη δεύτερη να λειτουργεί ως αντίβαρο κι ανάχωμα στην ισχύ του πρώτου ή με τη μεταξύ τους σχέση να είναι πάντα μια σχέση ανταγωνισμού ή συνεργασίας.

43. Αυτ., σ. 182.

44. Βλ. ενδεικτικά αυτ., σ. 179-187.

45. Μάκης Τρικούκης, *Πολιτική και Φιλοσοφία στον Γκράμσι*, ό.π., σ. 55.

46. Βασίλης Φούσκας, «Ο Gramsci και η Έννοια της Ηγεμονίας μέσα στη Σχέση Πολιτικής Κοινωνίας-Κοινωνίας των Ιδιωτών», *Ουτοπία*, τχ. 31.

Αντιθέτως, επιλέγει να αναδείξει τις ιστορικά συγκεκριμένες μορφές της σχέσης και του περιεχομένου τους, καθιστώντας τον ορισμό τους επίδικο του ίδιου του πολιτικού αγώνα.

Ο δομικός συσχετισμός του κρατικού φαινομένου τόσο προς την ηγεμονία όσο και προς την κοινωνία των πολιτών οδηγεί τον Γκράμσι στο να προσδώσει ηθικές και παιδαγωγικές λειτουργίες στο κράτος. Έχοντας αφήσει πίσω του εκείνους τους ορισμούς που προσδιορίζουν το κράτος μονοσήμαντα με βάση τη βία, την καταστολή, την αρπαγή και την πειθάρχηση, θα κινηθεί προς την κατεύθυνση αυτού που ο ίδιος θα αποκαλέσει «ηθικό κράτος» ή αλλιού, «κράτος παιδαγωγό».⁴⁷

Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, το stato integrale χρησιμοποιώντας αποτελεσματικά εργαλεία, όπως το εκπαιδευτικό σύστημα, το δίκαιο και την κουλτούρα, που κυφορείται μέσα στις ενώσεις της κοινωνίας των πολιτών, οφείλει να συμβάλλει ενεργά στη δημιουργία και διατήρηση ενός ορισμένου τύπου πολιτισμού και πολίτη (κι επομένως, διαπροσωπικών και ατομικών σχέσεων), τείνοντας να εξαφανίσει μερικά έθιμα και συνήθειες και να διαδώσει άλλες. Αυτό σημαίνει επίσης, ότι το ηθικό και παιδαγωγικό κράτος έχει ως βασική του λειτουργία την ανάταση της μεγάλης μάζας του πληθυσμού, σ' ένα καθορισμένο πολιτιστικό και ηθικό επίπεδο που να αντιστοιχεί στις ανάγκες ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, κι επομένως στα συμφέροντα των κυρίαρχων τάξεων.⁴⁸ Για να φέρει εις πέρας επιτυχώς αυτή τη γιγάντια αποστολή του, το κράτος δεν διστάζει να μετατρέψει σε αντικείμενο κρατικής ρύθμισης μέχρι και τις πιο μύχιες διαστάσεις της ατομικής και κοινωνικής ύπαρξης. Έτσι, η οικογενειακή ζωή, τα έθιμα κι οι καθημερινές συνήθειες, η ατομική υγεία κι υγιεινή (π.χ. η ρύθμιση της κατανάλωσης αλκοόλ) μέχρι και η σεξουαλική δραστηριότητα των ανθρώπων εμπíπτουν στην αρμοδιότητα του διευρυμένου κράτους.⁴⁹

Στην πραγματικότητα, το σύγχρονο stato integrale δεν είναι παρά ένα ισχυρό βιοπολιτικό κράτος που παρεμβαίνει εντός του κοινωνικού

47. Αντόνιο Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι, για την Πολιτική και για το Σύγχρονο Κράτος*, ό.π., σ. 164-165, 181-186.

48. Αυτ., σ. 164 και 181-182.

49. Για μια διαφωτιστική κατανόηση αυτής της ηθικής, παιδαγωγικής κι εν τέλει εκπολιτιστικής διαδικασίας του σύγχρονου κράτους βλ. Αντόνιο Γκράμσι, *Αμερικανισμός και Φορντισμός*, ό.π., σ. 47-48, 66-67, 69-83, όπου γίνεται μια γλαφυρή περιγραφή της διαδικασίας προσαρμογής συνολικά της ζωής στις ανάγκες εξορθολογισμού της παραγωγής και της εργασίας, σύμφωνα με τη φορντική μέθοδο. Ακολουθώντας το σκεπτικό αυτό, μπορούμε να διαβάσουμε ολόκληρο το διάσημο *Τετράδιο 22* για τον Αμερικανισμό και τον Φορντισμό ως μια σπουδή πάνω στη βιοπολιτική και τον βιοπολιτικό χαρακτήρα του σύγχρονου κράτους.

πεδίου, αποσκοπώντας σε παραγωγικά και θετικά αποτελέσματα. Χωρίς ποτέ να εγκαταλείπει την κατασταλτική κι αρνητική του λειτουργία, επιδιώκει, ταυτοχρόνως, να παραγάγει ένα νέο πολιτισμό καθώς και ένα νέο τύπο ανθρώπου. Στόχος των παιδαγωγικών κι ηθικών παρεμβάσεων του είναι να βελτιώσει και να αναπτύξει, παρά να κατισχύσει ωμά ή να εξανδραποδίσει. Ακριβώς επειδή πρόκειται για ένα ολοκληρωμένο κράτος κι όχι για ένα ελάχιστο κράτος-νυκτοφύλακα, οι παρεμβάσεις του δεν λαμβάνουν χώρα με έναν κάθετο, «από τα πάνω» τρόπο, αλλά αξιοποιούν ως όχημά τους την κοινωνία των πολιτών και τις ποικίλες οργανώσεις της.⁵⁰ Εδώ, η σχέση πολιτικής κοινωνίας-κοινωνίας των πολιτών χάνει την όποια εξωτερικότητά της και τα δύο μέγθη διαπλέκονται σε μια αμοιβαία σχέση ανατροφοδότησης.

Φυσικά, ένα από τα στοιχεία που συγκροτούν το ολοκληρωμένο σύγχρονο κράτος είναι κι η εξασφάλιση της συγκατάθεσης των κυβερνωμένων. Η συγκατάθεση αυτή δεν είναι μόνο γενική και αόριστη, όπως εκείνη που δίνεται μέσω των εκλογικών αποτελεσμάτων, αλλά οφείλει να είναι οργανωμένη κι ενεργητική, αποτελώντας στρατηγική στόχευση των παιδαγωγικών δράσεων του κράτους.⁵¹ Συνεπώς, κρίσιμο ζήτημα για το βιοπολιτικό *stato integrale* παραμένει το ζήτημα της ηγεμονίας.

Ηγεμονία του Stato Integrale

Αν η εξασφάλιση της ηγεμονίας είναι πάντα ένα εγχείρημα εξισορρόπησης μεταξύ των συμφερόντων των υποτελών τάξεων και της ένταξής τους υπό την ηθική και διανοητική ηγεσία της ηγεμονικής τάξης, καταλαβαίνουμε ότι η εδραίωση της κρατικής ηγεμονίας είναι μια περίπλοκη κι επισφαλής διαδικασία.

Συγκεκριμένα, για να καταστεί μια τάξη ηγεμονική, θα πρέπει να θέσει τους όρους της διεύρυνσης και της επέκτασης του εαυτού της στο σύνολο της κοινωνίας. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι θα πρέπει να εγκαταλείψει τη λογική και τη στάση μιας κλειστής κάστας που

50. Χαρακτηριστικές ως προς αυτό είναι, ίσως, οι δράσεις των εργοδοτικών οργανώσεων την εποχή του φορντισμού αλλά και του ίδιου του Φορντ, όταν μέσα από ένα σώμα ειδικών επιθεωρητών επεδίωκαν να παρέμβουν στην ιδιωτική ζωή των εργατών, προκειμένου να την ελέγξουν και να τη ρυθμίσουν, σύμφωνα με τα γενικότερα πρότυπα ορθολογικότητας του φορντικού και τεύλορικού καθεστώτος. Προφανώς, αυτές οι οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών και οι δράσεις τους ήταν ευθυγραμμισμένες, ως προς το περιεχόμενο των αξιών και της κοσμοθεωρίας τους, προς το αντίστοιχο περιεχόμενο των θεσμών της πολιτικής κοινωνίας, βλ. αυτ. 72.

51. Αντόνιο Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι, για την Πολιτική και για το Σύγχρονο Κράτος*, ό.π., σ. 182.

μεριμνά μόνο για τη δική της εσωτερική αυτοδιαίωνηση και να ανοίξει τον πολιτισμικό και αξιακό ορίζοντα της, σε όλο το κοινωνικό πεδίο.⁵² Αυτό επιχείρησε να κάνει η αστική τάξη, κόντρα σε μια αριστοκρατική λογική που σκεφτόταν με όρους τιμών και τίτλων ευγενείας. Προσπάθησε να πετύχει την «αστικοποίηση» ολόκληρης της κοινωνίας, ενσωματώνοντάς τη στη δική της κοσμοθεώρηση. Επιδίωξη της ήταν να καταστεί ηγεμονική, κάνοντας ταυτοχρόνως ολόκληρο το ανθρώπινο γένος αστικό.⁵³ Στο πλαίσιο ενός τέτοιου εγχειρήματος, το κράτος νοείται ακριβώς ως εκείνος «ο οργανισμός μιας κοινωνικής ομάδας που προορίζεται να δημιουργήσει τους ευνοϊκούς όρους για τη μέγιστη επέκταση της ίδιας της ομάδας».⁵⁴

Η εδραίωση της ηγεμονίας λαμβάνει χώρα όταν τα συμφέροντα, οι αξίες και τα ηθικά και πολιτισμικά πρότυπα της ομάδας που ασκεί διευθυντική λειτουργία στους θεσμούς της πολιτικής κοινωνίας, αρχίζουν να εμφανίζονται ως καθολικά, ως το πλαίσιο οργάνωσης της κοινωνικής ζωής όλου του έθνους. Για να επιτευχθεί κάτι τέτοιο, απαιτείται η διαρκής εξισορρόπηση των συμφερόντων των διευθυντικών και των υποτελών τάξεων. Ωστόσο, καθώς αυτό το εγχείρημα εξισορρόπησης θα επαναλαμβάνεται διαρκώς προς όφελος της «κυρίαρχης τάξης», αυτή θα γίνεται και «ηγεμονική». Κι αυτό γιατί, τόσο οι όροι όσο κι η ίδια η ερμηνευτική πρόσληψη της όλης διαδικασίας θα χρωματίζονται παράλληλα αξιακά, ηθικά και πολιτισμικά, σύμφωνα με την κοσμοθεωρία της άρχουσας τάξης. Περιττό να θυμίσουμε ότι αυτή η κίνηση για την κατάκτηση της ηγεμονίας μπορεί να συμπεριλάβει τη χρήση βίας κι άμεσης επιβολής. Είναι η αναλογία της μεταξύ τους σχέσης, καθώς κι η έξυπνη εναλλαγή μεταξύ των δύο (ηγεμονίας και βίας), αυτή που θα κρίνει τη νομιμοποίηση της βίαιης επιβολής και τη μετατροπή του κράτους σε «ηγεμονία θωρακισμένη με καταναγκασμό».⁵⁵

Συνεπώς, η περίπτωση της ηγεμονίας του stato integrale σημαίνει ότι η κρατική ύπαρξη και λειτουργία είναι δικαιολογημένη από το μεγαλύτερο μέρος του κοινωνικού συνόλου, καθώς ριζώνει βαθειά στην καθημερινή αντίληψη των ανθρώπων, σμιλεύοντας με τους δικούς της όρους την αίσθηση του ορθού και του λάθους, του αυτονόητου και του απαράδεκτου. Έτσι, η ηγεμονία του κράτους δεν πηγάζει από τους

52. Αυτ., σ. 183.

53. Αυτ., σ.182.

54. Αυτ., σ. 87.

55. Σύμφωνα με τα λόγια του ίδιου του Γκράμσι: « [...] έτσι που θα μπορούσαμε να πούμε ότι κράτος = πολιτική κοινωνία + κοινωνία των πολιτών, δηλαδή ηγεμονία θωρακισμένη με καταναγκασμό». Αυτ., σ. 185.

νόμους ή το σύνταγμα. Είναι μια «εξουσία από τα πράγματα» που, ενώ μπορεί να κάνει να φαίνεται ότι ούτε βασιλεύει ούτε κυβερνά, παρ' όλ' αυτά, κατορθώνει να εδραιώνεται καλύτερα στις συνειδήσεις της κοινωνικής πλειοψηφίας.⁵⁶

Ένα τέτοιο βαθύ ριζώμα στην καθημερινή ζωή δεν μπορεί να αφήσει αμετάβλητο το πεδίο της οικονομίας και των σχέσεων παραγωγής. Όπως αναφέραμε ήδη, η σχέση του ηθικο-πνευματικού με το οικονομικό-συνεταιριστικό είναι διαλεκτική, το οποίο θα πει ότι η ηγεμονία του κράτους μετασχηματίζει με έναν ορισμένο τρόπο το καθεστώς της οικονομίας και της εργασίας. Πράγματι, ηγεμονία του κράτους σημαίνει την περιεχομενική αλλαγή της ίδιας της καθημερινής νευρο-μυϊκής δραστηριότητας των ανθρώπων, η οποία αναπροσαρμόζεται (μέσα και από συμβιβασμούς κι υποχωρήσεις σε σχέση με τις υποτελείς τάξεις) με τρόπο ώστε να συμπλέει με τις αξίες και τα συμφέροντα των κυρίαρχων τάξεων, καθώς και με τη λειτουργία των θεσμών της πολιτικής κοινωνίας.⁵⁷

Εύκολα γίνεται κατανοητό, βάσει και όσων είπαμε ανωτέρω, ότι η ηγεμονία του κράτους μεταβάλλει τη διαλεκτική σχέση πολιτικής κοινωνίας-κοινωνίας πολιτών προς την κατεύθυνση της συμπόρευσης και της συνεργασίας, παρά προς εκείνη του ανταγωνισμού και της σύγκρουσης. Ενδεχομένως, αυτή να είναι η στιγμή κατά την οποία, σύμφωνα με τα λόγια του Γκράμσι, η κοινωνία των πολιτών «είναι και αυτή “κράτος” και μάλιστα είναι το ίδιο το κράτος».⁵⁸

Σε μια τέτοια περίπτωση, οι οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών φαίνεται να ευθυγραμμίζονται αξιακά κι ηθικά με τους θεσμούς της πολιτικής κοινωνίας, η κρατική βία περιορίζεται στο ελάχιστο, ενώ μια αίσθηση κατάφασης κι αποδοχής της υπάρχουσας κατάστασης διαποτίζει την κοινωνική ατμόσφαιρα, καθιστώντας τις δομές κυριαρχίας και τις σχέσεις εκμετάλλευσης πρακτικά άδρατες. Η κυρίαρχη κοινωνική ομάδα κερδίζει τον πόλεμο θέσεων των ανεπτυγμένων δυτικών κοινωνιών. Τα χαρακώματα της κοινωνίας των πολιτών γίνονται εκουσίιοι αναμεταδότες της κοσμοθεώρησης της κυρίαρχης τάξης, το οργανικό έδαφος στο οποίο βλασταίνουν σχεδόν αυτοφυώς οι αξίες της. Το stato integrale καθίσταται ηγεμονικό.⁵⁹

56. Αυτ., σ. 175.

57. Αυτ., σ. 59, 186.

58. Αυτ., σ. 184.

59. Για ένα παράδειγμα μιας τέτοιας λειτουργίας της κοινωνίας των πολιτών, στην περίπτωση του σύγχρονου νεοφιλελεύθερου κράτους βλ. «Μαθαίνουν από τα 15 τι σημαίνει “επιχειρείν”», *Καθημερινή*, 15/1/2017, <http://www.kathimerini.gr/891781/article/>

Βεβαίως, μια τέτοια σχέση σύμπτωσης της πολιτικής κοινωνίας με την κοινωνία των πολιτών δεν πρέπει να μας οδηγήσει στο συμπέρασμα μιας παθητικού τύπου αποδοχής των όσων συμβαίνουν, μιας πειθήνιας κατάφασης όσων αποφασίζονται από την κυρίαρχη τάξη. Αντιθέτως, το να γίνει το κράτος ηγεμονικό, σημαίνει να πετύχει τη «δραστήρια κι ενεργητική» συμπόρευση των υποτελών στο καθεστώς της διακυβέρνησής τους. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η ανάληψη πρωτοβουλιών εκ μέρους των κυβερνωμένων, όχι μόνο δεν αποκλείεται, αλλά τουναντίον αποτελεί το μέτρο της εδραίωσης της κρατικής ηγεμονίας. Είναι αυτή ακριβώς η αντίληψη για την ηγεμονία που δικαιολογεί πλήρως τον ορισμό που δίνει ο Γκράμσι για το κράτος: «κράτος είναι το σύνολο των πρακτικών και θεωρητικών δραστηριοτήτων που μ' αυτές η κυρίαρχη τάξη δικαιώνει και διατηρεί την κυριαρχία της και ακόμα πιο πέρα, καταλήγει να πετύχει την δραστήρια συγκατάθεση των κυβερνωμένων».⁶⁰

Ωστόσο, αυτή η συνθήκη της κρατικής ηγεμονίας δεν είναι ούτε αναπόδραστη ούτε αιώνια. Η αποσταθεροποίησή της μπορεί να συμβεί είτε γιατί η άρχουσα τάξη απέτυχε σε κάποια μεγάλη επιχείρησή της, για την οποία είχε αξιώσει ή επιβάλει με τη βία τη συγκατάθεση των μαζών (π.χ. πόλεμος) είτε γιατί τμήματα των λαϊκών μαζών αρχίζουν να αμφισβητούν τον αυτονόητο χαρακτήρα της υπάρχουσας πραγματικότητας και να προβάλλουν αιτήματα και διεκδικήσεις, ικανά να αποδιοργανώσουν την ηγεμονική ισορροπία του stato integrale. Σε αυτές τις περιπτώσεις, μπορούμε να κάνουμε λόγο για «κρίση εξουσίας» (crisi di autorita), δηλαδή για κρίση ηγεμονίας ή για κρίση του κράτους στο σύνολό του.⁶¹ Στις συνθήκες αυτές είναι που διακυβεύεται το ενδεχόμενο μιας ριζοσπαστικής κοινωνικής αλλαγής: το ξέσπασμα της επανάστασης.

Από την ηγεμονία του σύγχρονου ηγεμόνα στη ρυθμισμένη κοινωνία

Έχοντας μετατοπίσει στη θέση της στρατηγικής τον πόλεμο θέσεων

epikairothta/ellada/ma8ainoyn-apo-ta-15-ti-shmainei-epixeirein. Εν προκειμένω, η νεοφιλελεύθερη κοσμοαντίληψη περί επιχειρηματικότητας, ανταγωνισμού, καινοτόμων προϊόντων, ηγεσίας, επιδόσεων και οικονομικής αξιοποίησης των πάντων διαχέεται με παιδαγωγικό τρόπο και θεραπευτική ευαισθησία, όχι από τους μεγάλους κι επίσημους κρατικούς θεσμούς αλλά από οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών, όπως το Σωματείο Επιχειρηματικότητας Νέων και η Κιβωτός του Κόσμου.

60. Αντόνιο Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι, για την Πολιτική και για το Σύγχρονο Κράτος*, ό.π., σ. 148.

61. Αυτ., σ. 94-95.

και στη θέση της τακτικής τον πόλεμο κινήσεων,⁶² ο Γκράμσι μάς καλεί να ξανασκεφτούμε με συνολικότερο τρόπο τη σημασία της επαναστατικής αλλαγής στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες. Αν ο τρόπος του Λένιν και των Μπολσεβίκων φαίνεται να είναι αδιέξοδος, τότε θα πρέπει να βρεθεί μια άλλη οδός για την οικοδόμηση του σοσιαλισμού και το πέρασμα στην αταξική κοινωνία. Αυτή τη νέα αντίληψη για την επανάσταση θα προσπαθήσει να επεξεργαστεί ο Γκράμσι στα *Τετράδια της Φυλακής*, θέτοντας στο επίκεντρο της το επαναστατικό κόμμα· τον σύγχρονο ηγεμόνα.

Η ηγεμονία του σύγχρονου ηγεμόνα

Ο Ηγεμόνας του 20ού αιώνα δεν θα μπορούσε να λάβει τη μορφή του χαρισματικού ηγέτη, ενός φυσικού προσώπου που συγκεντρώνει στο πρόσωπό του όλες τις εξουσίες και κυβερνά μέσω βίας και συναίνεσης. Αντιθέτως, μόνον ένας οργανισμός θα μπορούσε να ανταποκριθεί αποτελεσματικά στο καθήκον της διακυβέρνησης των πολύπλοκων και γραφειοκρατικών κοινωνιών της σύγχρονης εποχής. Ο οργανισμός αυτός έχει φανερωθεί μέσα από την ίδια την ιστορική εξέλιξη, στη μορφή του πολιτικού κόμματος.⁶³ Έτσι, το όχημα της επαναστατικής αλλαγής από τη σκοπιά της εργατικής τάξης δεν μπορεί να είναι άλλο από το κόμμα της, προσαρμοσμένο στις απαιτήσεις και τις ιδιομορφίες της εποχής.⁶⁴

Οι ιδιομορφίες αυτές έχουν σε μεγάλο βαθμό να κάνουν με τη σημασία της κοινωνίας των πολιτών, τη σχέση της με την πολιτική κοινωνία και, συνακολούθως, με το ζήτημα της δημιουργίας μιας εθνικής λαϊκής συλλογικής θέλησης, ικανής να συμβάλει στον κομμουνιστικό μετασχηματισμό.

Φυσικά, όπως ήδη είδαμε, κάτι τέτοιο έχει ως προϋπόθεση την ηγεμονία της εργατικής τάξης στο σύνολο της κοινωνίας, την εξασφάλιση αυτών των ισορροπιών στον συσχετισμό των κοινωνικών δυνά-

62. Αυτ., σ. 124.

63. Αυτ., σ. 11

64. Αυτή η δραματική ανατίμηση της πολιτικής σημασίας του κόμματος ως προνομιακού εργαλείου για την κοινωνική αλλαγή διαφοροποιείται από την πριν τη φυλακή σκέψη του Γκράμσι, σύμφωνα με την οποία το κέντρο του πολιτικού βάρους έπεφτε στα εργοστασιακά συμβούλια, ως εκείνους τους αυτόνομους και δημόσιους θεσμούς της εργατικής τάξης στο σύνολό της. Εκεί, η έμφαση στον δημόσιο χαρακτήρα των συμβουλίων αντιπαραβαλλόταν προς τον ιδιωτικό κι εθελοντικό χαρακτήρα τόσο του πολιτικού κόμματος όσο και του συνδικάτου. Βλ. Κουίντιν Χόαρ και Τζέφρι Νόουελ Σμιθ, *Για τον Γκράμσι*, ό.π., σ. 38, 47-48 και 143, σημ. 31.

μεων, που θα επιτρέψουν τη διάχυση των προλεταριακών αξιών και πολιτισμικών αντιλήψεων. Η ηθική και πνευματική μεταρρύθμιση, μαζί με τις ανάλογες αλλαγές στη δομή της παραγωγής από τη σκοπιά των εργατικών τάξεων, δεν είναι παρά το άλλο όνομα για την ηγεμονία της εργατικής τάξης.

Ωστόσο, η σκέψη του Γκράμσι των Τετραδίων της Φυλακής δεν αναγνωρίζει ως όχημα για την εδραίωση της προλεταριακής ηγεμονίας τα συμβούλια των εργατών, αλλά το πειθαρχημένο και στιβαρά οργανωμένο κόμμα τους. Κατ' αυτό τον τρόπο, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η ηγεμονία δεν αναφέρεται στους οργανωμένους σε συμβούλια ή σοβιέτ εργάτες, αλλά πρωτίστως στην κομματική φυσιογνωμία του σύγχρονου ηγεμόνα. Για να επιτευχθεί κάτι τέτοιο, η εργατική τάξη θα ακολουθήσει την πορεία που ξεκίνησε η αστική τάξη, όταν ήρθε σε ρήξη με τη λογική της κλειστής και αυτοδιαϊωνιζόμενης ελίτ και ρίχτηκε στην προσπάθεια αστικοποίησης ολόκληρου του ανθρώπινου γένους. Τώρα βεβαίως, η κίνηση της εργατικής τάξης θα στοχεύει σε ένα σύγχρονο λαϊκισμό και σε μια πλήρη λαϊκοποίηση όλης της ζωής κι όλων των εθιμικών σχέσεων.⁶⁵

Κομβικό στοιχείο στην πορεία αυτή προς την ηγεμονία αποτελεί η αναγνώριση της σημασίας του ρόλου της κοινωνίας των πολιτών. Αν αυτό ληφθεί σοβαρά υπόψη, τότε η οργάνωση του κόμματος θα αποφύγει τον μονοσήμαντο προσανατολισμό της προς τους επίσημους θεσμούς της πολιτικής κοινωνίας και θα συμπεριλάβει στο πεδίο των κινήσεων της τις οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών. Έτσι, ο σύγχρονος ηγεμόνας θα επιδιώξει, ταυτόχρονα, τόσο την είσοδό του σε θεσμούς όπως το κοινοβούλιο, το εκπαιδευτικό σύστημα και το σύστημα απονομής της δικαιοσύνης όσο και το ριζωμά του στην καθημερινότητα των απλών ανθρώπων, όπως αυτή οργανώνεται στους κόλπους των μικρο-θεσμών και των πρωτοβουλιών μιας ισχυρής κοινωνίας των πολιτών.

Στο πλαίσιο ενός πολέμου θέσεων, ο σύγχρονος ηγεμόνας θα προσπαθήσει να κινηθεί καταλαμβάνοντας χαράκωμα-χαράκωμα το κοινωνικό πεδίο, αναμορφώνοντας τα ήθη, τις συνήθειες και τον τρόπο που οι άνθρωποι παράγουν κι αφηγούνται τη ζωή τους. Αυτή η αλλαγή θα συνδυαστεί με ανάλογες μεταβολές και στους θεσμούς της πολιτικής κοινωνίας. Ο σύγχρονος ηγεμόνας επιτελεί αυτόν τον διπλό, μεσολαβητικό και, την ίδια στιγμή, ενοποιητικό ρόλο ανάμεσα στα δύο αυτά πεδία. Ενώ με τη βοήθεια των επίσημων θεσμών συγκεντροποιεί

65. Αντόνιο Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι, για την Πολιτική και για το Σύγχρονο Κράτος*, ό.π., σ. 17.

τις διάσπαρτες βουλήσεις, κατασκευάζοντας μια εθνική συλλογική, λαϊκή βούληση, ταυτόχρονα διαχέεται στο εσωτερικό των χαρακωμάτων με τρόπους έμμεσους κι εσωτερικούς. Επιδιώκει τόσο την «από τα πάνω» όσο και την, ταυτόχρονα, «από τα κάτω» αναδόμηση θεσμών και σχέσεων, αξιών, ηθών και συνηθειών, προς κομμουνιστική κατεύθυνση.

Σύμφωνα, με τη γλαφυρή περιγραφή του ίδιου του Γκράμσι: «ο σύγχρονος Ηγεμόνας καθώς αναπτύσσεται, ανατρέπει όλο το σύστημα των πνευματικών και ηθικών σχέσεων, αφού η ανάπτυξή του σημαίνει ακριβώς ότι κάθε πράξη θεωρείται σαν ωφέλιμη ή βλαβερή, ενάρετη ή κακή, μόνο στο βαθμό που έχει σαν σημείο αναφοράς τον ίδιο τον σύγχρονο Ηγεμόνα και χρησιμεύει στο να αυξήσει τη δύναμή του ή να της αντισταθεί. Ο Ηγεμόνας παίρνει μέσα στις συνειδήσεις τη θέση της θεότητας ή της κατηγορικής επιταγής [...]».⁶⁶

Για να πετύχει τον σκοπό του αυτό, ο σύγχρονος Ηγεμόνας δε θα διστάσει να καταφύγει, όποτε το κρίνει σκόπιμο, στη χρήση της βίας και του άμεσου καταναγκασμού, σε παραδοσιακές, δηλαδή, μορφές αυταρχισμού για τη βελτίωση των μηχανισμών ηγεμονίας ή τη σταθεροποίηση του ηγεμονικού συσχετισμού δυνάμεων. Ταυτοχρόνως, θα χρησιμοποιήσει και νέες μεθόδους σε επίπεδο οργάνωσης και τακτικής, όπως τον «δημοκρατικό συγκεντρωτισμό» και τους «οργανικούς διανοούμενους».

Ο πρώτος, λαμβάνει τη μορφή ενός «συγκεντρωτισμού σε κίνηση», που διαρκώς προσαρμόζεται στη μεταβαλλόμενη πραγματικότητα. Ειδοποιό γνώρισμά του είναι ότι η ύπαρξη μιας ισχυρής ηγεσίας δεν αναιρεί την ενεργό συμμετοχή της βάσης στις κομματικές διαδικασίες. Για την ακρίβεια, η ενεργητική σύμπραξη –και όχι απλώς η παθητική αποδοχή– αποτελεί την προϋπόθεση της αποτελεσματικής λειτουργίας τόσο του κομματικού μηχανισμού όσο και του ηγετικού πυρήνα που πάντοτε παίρνει την τελική απόφαση.⁶⁷

Την ίδια στιγμή, οι «οργανικοί διανοούμενοι» βουτούν μέσα στα χαρακώματα της κοινωνίας των πολιτών, αποτελώντας τους οργανωτές της ηγεμονίας του κόμματος επί του κοινωνικού πεδίου. Αυτοί, μακράν του να αποτελούν κάποιους θεωρητικά καταρτισμένους κι απόμακρους επαγγελματίες επαναστάτες, διακρίνονται για την ικανότητα της ενεργητικής συμμετοχής τους στην κοινωνική ζωή. Μπορούν να κινούνται με άνεση μέσα στα χαρακώματα των ενώσεων και των φορέων των πολιτών, κι έτσι να διεξάγουν τον πόλεμο θέσεων, όχι

66. Αυτ.

67. Αυτ., σ. 142-144. Ο Γκράμσι το περιγράφει χαρακτηριστικά ως «συγκεντρωτισμό των παρακινήσεων από τα κάτω με την εντολή απ' τα πάνω»

στη βάση της ευγλωττίας ή της ρητορικής τους δεινότητας, αλλά μέσα από τη δραστήρια ανάμειξή τους στην πρακτική ζωή. Με τον τρόπο αυτό, πέρα από λόγιους και ειδικούς, οι οργανικοί διανοούμενοι είναι πάνω απ' όλα λαϊκά στοιχεία κι η ψυχή των οργανώσεων στις οποίες συμμετέχουν, ικανοί να εκλαϊκεύουν την κομματική γραμμή, κυρίως μέσω των πράξεων και της καθημερινής τους στάσης, παρότι μέσω μιας στενά νοουμένης προπαγάνδας.⁶⁸

Η δράση τους αυτή είναι που εξασφαλίζει στον σύγχρονο Ηγεμόνα, την «οργανικότητα» που έχει τόσο ανάγκη η ηγεμονία του. Την ίδια στιγμή, ο σύγχρονος Ηγεμόνας αποτελεί φυτώριο εκκόλαψης οργανικών διανοομένων, αλλά και τον χώρο της γόνιμης αλληλεπίδρασής τους με τους παραδοσιακούς διανοούμενους, συμβάλλοντας στην ομαλή λειτουργία των μηχανισμών της ηγεμονίας· στην εδραίωση του εργατικού stato integrale.⁶⁹

Κρατολατρεία

Αν η εργατική τάξη, μέσω του κόμματος, επιδιώκει να λαϊκοποιήσει το σύνολο της κοινωνίας, αυτό το κάνει γιατί θέτει σαν σκοπό της, τόσο το τέλος του κράτους όσο και του ίδιου της του εαυτού.⁷⁰ Η ηγεμονία πάνω και μέσα στην κοινωνία των πολιτών δεν αποσκοπεί στη δημιουργία ενός παραδοσιακού τύπου συνταγματικού δικαίου, αλλά θέλει να συγκροτήσει «μονάχα ένα σύστημα αρχών που να προσδιορίζουν σαν σκοπό του κράτους το ίδιο του το τέλος, την ίδια του την εξαφάνιση, δηλαδή την απορρόφηση της πολιτικής κοινωνίας μέσα στην κοινωνία των πολιτών».⁷¹

Οστόσο, πριν ευοδωθεί αυτή η αόριστη κατάσταση, κάποια στιγμή στο απώτατο μέλλον, αυτό που προηγείται είναι η ισχυροποίηση του ολοκληρωμένου κράτους στην πλέον μοντέρνα κι εκσυγχρονισμένη εκδοχή του. Μάλιστα, ο Γκράμσι δεν θα διστάσει να αποκαλέσει αυτή τη φάση μετάβασης, «κρατολατρεία». Αυτή περιγράφει μια τέτοιου τύπου στάση απέναντι στους θεσμούς της πολιτικής κοινωνίας, κατά την οποία η αυτοκυβέρνηση των ατόμων εντός της κοινωνίας των πολι-

68. Αντόνιο Γράμσι, *Οι Διανοούμενοι*, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια, Θ.Χ. Παπαδόπουλος, Στοχαστής, Αθήνα 2005, σ. 59. Βλ. και Terry Eagleton, «Οι Έννοιες της Ιδεολογίας και της Ηγεμονίας στον Γκράμσι», ό.π., σ. 59-60.

69. Αυτ., σ. 66-67.

70. Αντόνιο Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι, για την Πολιτική και για το Σύγχρονο Κράτος*, ό.π., σ. 182.

71. Αυτ., σ. 175.

τών δεν αντιφάσκει ούτε συγκρούεται με την εξουσία των θεσμών της πολιτικής κοινωνίας. Εδώ, έχουμε την περίπτωση ταύτισης κοινωνίας των πολιτών και πολιτικής κοινωνίας, τη στιγμή που η ηγεμονία του κόμματος και του εργατικού stato integrale έχουν ριζώσει βαθιά, σε όλα τα μήκη και τα πλάτη της κοινωνικής επικράτειας. Η φάση της κρατολατρείας είναι αναγκαία κι ενδεδειγμένη, ειδικά για κοινωνικές ομάδες όπως η εργατική τάξη, που δεν είχαν τη δική τους πολιτιστική κι ηθική ανάπτυξη στους κόλπους του Παλαιού Καθεστώτος, πριν την ανάδυση των μοντέρνων κρατών.

Έτσι, η κρατολατρεία περιλαμβάνει τη διαπαιδαγώγηση των λαϊκών τάξεων στην κρατικά οργανωμένη ζωή του δικού τους κράτους και την κατασκευή μιας ανάλογα οργανωμένης κοινωνίας των πολιτών. Φυσικά, η κρατολατρεία αυτή δεν πρέπει να μετατραπεί σε αυτοσκοπό, αλλά να αποτελέσει το όχημα για τη δημιουργία νέων μορφών κρατικής ζωής, στις οποίες οι πρωτοβουλίες των ατόμων και των οργανώσεων τους θα λάβουν κρατικό χαρακτήρα, καθιστώντας την κρατική ζωή κάτι σχεδόν αυθόρμητο.⁷²

Στο πλαίσιο της αναγκαίας αυτής φάσης της κρατολατρείας, και για όσο χρειαστεί αυτή να διαρκέσει, αυτό που παρατηρείται είναι η εσωτερικού τύπου σχέση ανάμεσα στην κοινωνία των πολιτών και την πολιτική κοινωνία, αλλά κι ανάμεσα στο κόμμα ή τις οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών και τα μέλη τους. Πρόκειται για ένα μεταβατικό στάδιο, κατά το οποίο, η ηγεμονία του κόμματος έχει εμπεδωθεί σε τόσο μεγάλο βαθμό, ώστε να έχει κατορθώσει να πετύχει την ενεργητική συγκατάθεση των κυβερνωμένων, την άμεση συμμετοχή τους στους φορείς και τους θεσμούς του νέου διευρυμένου κράτους. Εδώ, κάθε εκδοχή πολιτικού και οργανωτικού φετιχισμού έχει δώσει τη θέση της στην εκούσια αποδοχή της ιεραρχίας και της καθοδήγησης, όχι άβουλα και πειθήνια, αλλά σύμφωνα με το πνεύμα του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού, δίχως ταυτόχρονα να είναι όμως και μια ουσιαστική αμφισβήτηση του ηγεμονικού κοινωνικού πλαισίου, που έχει μετατραπεί σε νέο κοινωνικό «έτσι είναι».⁷³

Ας μην ξεχνάμε ότι σε αυτή τη συνθήκη κρατολατρείας, το κρά-

72. Antonio Gramsci, «Statolatry», στο Quentin Hoare και Geoffrey Nowell Smith (επιμ.), *Selection From the Prison Notebooks*, Lawrence & Wishart, Λονδίνο 1971, σ. 543-544. Σε άλλο σημείο ο Γκράμσι θα κάνει λόγο για «κρατικό πνεύμα», για να περιγράψει εκείνη την αίσθηση συνέχειας και συνοχής που δημιουργείται στους ανθρώπους, σε σχέση με το παρελθόν και το μέλλον, την παράδοση και το καινούργιο στην ιστορία. Βλ. Αντόνιο Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι, για την Πολιτική και για το Σύγχρονο Κράτος*, ό.π., σ. 37-38.

73. Αυτ., σ. 206-207.

τος παρεμβαίνει ενεργά, μέσα από μια πληθώρα θεσμικών οχημάτων, όπως το εκπαιδευτικό σύστημα και το δίκαιο, για να κατασκευάσει την ενεργό συγκατάθεση των κυβερνωμένων. Διαπλάθει την ηθική, το πνεύμα, αλλά και τις σχέσεις παραγωγής που αντιστοιχούν στον νέο κρατικό πολιτισμό. Βρισκόμαστε μπροστά στην εργατική-σοσιαλιστική εκδοχή του ηθικού κράτους, του κράτους παιδαγωγού και φορέα πολιτισμού. Στρατηγικός του στόχος είναι να ανυψώσει το επίπεδο της κοινωνίας, ώστε αυτό να ταιριάζει με το επίπεδο της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Για την επιτυχία αυτού του σκοπού, θα προβεί σε συστηματικές παρεμβάσεις στην καθημερινή ζωή των πολιτών. Θα μετατρέψει σε αντικείμενο κρατικής ρύθμισης το σύνολο της δημόσιας κι ιδιωτικής ζωής των κυβερνωμένων.

Σε αυτήν ακριβώς τη στιγμή, όταν και βρίσκεται στο απόγειό του, το κράτος γίνεται όργανο ορθολογισμού, επιτάχυνσης και τεύλορισμού.⁷⁴ Ενεργεί σύμφωνα με ορισμένο σχέδιο και συμπιέζει, υποκινεί, παρακινεί και τιμωρεί τον πληθυσμό, μέσα από κατασταλτικά, αλλά και θετικού τύπου μέτρα, επιβάλλοντας ποινές, αλλά κι επιβραβεύοντας, μέσα από συμπεριφοριστικού τύπου μεθόδους, άτομα κι ομάδες.⁷⁵ Ακυρώνοντας και διαπλάθοντας, απαγορεύοντας και προτρέποντας, εγγράφεται στη ζωή των ανθρώπων, καθώς την αναγνωρίζει ως το προνομιακό πεδίο για τη διάδοση της λατρείας του. Μιλάμε, βεβαίως, για ένα ισχυρό βιοπολιτικό κράτος το οποίο δεν επιβάλλεται απλώς «από έξω και από πάνω», αλλά αφομοιώνει, εξίσου, το σύνολο της κοινωνικής ζωής και το λαϊκοποιεί, διαχεόμενο μέσα από την πλάγια οδό των μηχανισμών της ηγεμονίας και των φορέων της κοινωνίας των πολιτών.

Η παραπάνω περιγραφή του σταδίου της κρατολατρείας αντιστοιχεί σε εκείνη την προχωρημένη στιγμή στην εδραίωση της ηγεμονίας,

74. Εδώ, αξίζει να δώσουμε έμφαση στην αξιολογική τοποθέτηση του Γκράμσι σε σχέση με το φαινόμενο του φορντισμού και του τεύλορισμού. Θέτοντας στον εαυτό του το ερώτημα κατά πόσον αυτού του τύπου η βιομηχανική οργάνωση της παραγωγής και της εργασίας είναι ορθολογική, οπότε μπορεί και πρέπει να γενικευθεί, ή αν αντιθέτως πρόκειται για ένα νοσηρό φαινόμενο που πρέπει να καταπολεμηθεί με τον συνδικαλισμό και τη νομοθεσία, ο Γκράμσι θα αποφανθεί ρητά: «Νομίζω πως μπορούμε να απαντήσουμε πως η μέθοδος Φορντ είναι “ορθολογική”, δηλαδή πρέπει να γενικευτεί, αλλά γι’ αυτό είναι αναγκαίο ένα μακροχρόνιο προτσές, που στην πορεία του θα συντελεστεί μια αλλαγή των ατομικών συνθηκών και ικανοτήτων, πράγμα που δεν μπορεί να συμβεί μονάχα με τον εξαναγκασμό, αλλά μονάχα με μια εξισορρόπηση ανάμεσα στον εξαναγκασμό (αυτοπειθαρχία) και στην πειθώ [...]». Αντόνιο Γκράμσι, *Αμερικανισμός και Φορντισμός*, ό.π., σ. 81. Ως προς το ζήτημα αυτό, ίδια φαίνεται να είναι η στάση του Γκράμσι και στο πριν τη φυλακή έργο του βλ. Antonio Gramsci, «The Factory Worker», *Pre-Prison Writings*, ό.π., σ. 151-154.

75. Αντόνιο Γκράμσι, *Για τον Μαχιαβέλι, για την Πολιτική και για το Σύγχρονο Κράτος*, ό.π., σ. 165.

όταν ο σύγχρονος Ηγεμόνας έχει λάβει τη θέση θεότητας ή κατηγορικής προσταγής στις συνειδήσεις των ανθρώπων. Η αναφορά κι η υπεράσπιση της μεταβατικής αυτής φάσης συνιστά ένα εξόφθαλμο παράδοξο. Το κράτος ισχυροποιείται ως stato integrale, ακριβώς για να μπορέσει να εξασθενήσει και να εξαφανιστεί, μετά από την επιτυχημένη απορρόφηση της πολιτικής κοινωνίας από την κοινωνία των πολιτών. Για να αναιρέσουμε πλήρως το κράτος, πρέπει πρώτα να το πραγματώσουμε πλήρως.⁷⁶ Για να οδηγηθούμε σε μια ακρατική κοινωνία, επιβάλλεται να θέσουμε το κράτος στο κέντρο των πάντων, ως την προϋπόθεση των πάντων. Η συνθήκη συγχώνευσης πολιτικής κοινωνίας και κοινωνίας πολιτών, η εσωτερική και βαθειά συνάφεια ανάμεσα στους ανθρώπους και τους κοινωνικούς θεσμούς, με τρόπο αυθόρμητο και μη φετιχιστικό, συνιστά, σύμφωνα με το όραμα του γκραμισιανού κομμουνισμού, την προνομιακή οδό για την αταξική κοινωνία.

Ρυθμισμένη κοινωνία

Στον αντίποδα της ταξικής και κρατικά οργανωμένης κοινωνίας, βρίσκεται η «ρυθμισμένη κοινωνία».⁷⁷ Αυτή εγκαθιδρύεται όταν έχει συντελεστεί πλήρως η απορρόφηση των θεσμών της πολιτικής κοινωνίας από τη μη ταξικά διαρθρωμένη κοινωνία των πολιτών: όταν το ηθικό και παιδαγωγικό κράτος της εργατικής τάξης έχει κατορθώσει να εκπολιτίσει και να ανα-κατασκευάσει σε τέτοιο βαθμό τους ανθρώπους και τις αξίες, την κουλτούρα και την παραγωγή, ώστε καμία θεσμική παρέμβαση να μην καθίσταται αναγκαία.⁷⁸ Έτσι, ρυθμισμένη κοινωνία σημαίνει ότι η ηγεμονία της εργατικής τάξης έχει φτάσει σε τέτοιο βαθμό, ώστε οποιεσδήποτε άλλες αξίες να έχουν εξαφανιστεί.

76. Εδώ, η στρατηγική του Γκράμσι για την κοινωνική αλλαγή έρχεται πολύ κοντά με την αντίστοιχη αντίληψη του Λένιν για τη μετάβαση στον κομμουνισμό, μέσω της ισχυροποίησης του κράτους, ως προϋπόθεση για την απονέκρωσή του. Βλ. Β.Ι. Λένιν, *Κράτος και Επανάσταση*, ό.π., αλλά και την εισήγησή μας «Κράτος και Επανάσταση: ο Τρόπος του Λένιν» για ότι πραγματευόμαστε εκεί στην ενότητα «Καταφατική διαλεκτική ή Κομμουνισμός: η συνέχιση του καπιταλισμού με τα ίδια μέσα».

77. Αντόνιο Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι, για την Πολιτική και για το Σύγχρονο Κράτος*, ό.π., σ. 185-186.

78. Εδώ, νομίζουμε ότι ο Γκράμσι ακολουθεί τη θέση του Ένγκελς, που προσυπογράφει δίχως δεύτερη σκέψη και ο Λένιν, σύμφωνα με την οποία, οι άνθρωποι, απολυτρωμένοι από τα δεινά της ταξικής κοινωνίας, «θα συνηθίσουν σιγά-σιγά να τηρούν τους στοιχειώδεις κανόνες συμβίωσης, που είναι γνωστοί από αιώνες, και που επαναλαμβάνονται εδώ και χιλιάδες χρόνια σ' όλους τους κώδικες, να τους τηρούν χωρίς βία, δίχως καταναγκασμό, δίχως υποταγή, δίχως τον ειδικό μηχανισμό καταναγκασμού που λέγεται κράτος», Β.Ι. Λένιν, *Κράτος και Επανάσταση*, ό.π., σ. 169, 184 κι όλο το υποκεφάλαιο για την πρώτη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας, σ. 171-184.

Η κομμουνιστική κοσμοθεώρηση, μετά από μια μακρά και επισφαλή πορεία εξισορρόπησης αντικρουόμενων δυνάμεων, κατάφερε να διαποτίσει συνολικά την κοινωνία, ενώ η κίνηση λαϊκοποίησης του πληθυσμού υπήρξε συνολική και νικηφόρα. Η κομμουνιστική οργάνωση της παραγωγής έβαλε τέρμα στη διαίρεση σε εκμεταλλευτές και εκμεταλλευόμενους, δημιουργώντας έναν ενωτικό τεχνικο-ηθικό κοινωνικό οργανισμό.⁷⁹ Εδώ, η κοινωνική διαίρεση και η σύγκρουση έχουν εξαφανιστεί, καθώς οδηγούμαστε στη συμπερίληψη των πάντων εντός μιας αταξικής και συναδελφωμένης κοινωνίας. Φτάνουμε στην άρση κάθε φετιχισμού και αλλοτρίωσης, στην ενότητα γνώσης και είναιι,⁸⁰ σε μια διαφανή προς τον εαυτό της, αυτορρυθμιζόμενη κοινότητα.

Φυσικά, η πορεία προς μια τέτοια συνθήκη οφείλει να περάσει μέσα από την εκτεταμένη χρήση των πλέον σύγχρονων καπιταλιστικών μεθόδων οργάνωσης της παραγωγής και της εργασίας, προσαρμοσμένων στα συμφέροντα της εργατικής τάξης.⁸¹ Η γενίκευση των διαδικασιών εξορθολογισμού και η διάχυση του φορντισμού και του τεύλορισμού εκτός του εργοστασίου χαιρετίζεται ως ένα σημαντικό βήμα προς την απελευθέρωση, τη ρυθμισμένη κοινωνία.⁸² Αυτή η κίνηση συνοδεύεται από την εγκαθίδρυση ενός νέου «κομοφορισμού από τα κάτω», ο οποίος καταφάσκει και προϋποθέτει τις μείζονες δομές των μοντέρνων καπιταλιστικών κοινωνιών, όπως τη μεγάλη κλίμακας εκβιομηχάνιση, τον δημογραφικό εξορθολογισμό, την τυποποίηση του τρόπου σκέψης κι ενέργειας, τον παραγωγισμό, τον μέγιστο ωφελιμισμό.⁸³ Βρισκόμαστε, δηλαδή, όχι μόνο πέραν του κράτους και του δικαίου, των τάξεων και της ηγεμονίας, αλλά και πέρα από κάθε θεσμό γενικά. Φαίνεται ότι οι ηθικές νόρμες κι οι κώδικες της νέας κουλτούρας έχουν διαποτί-

79. Αντόνιο Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι, για την Πολιτική και για το Σύγχρονο Κράτος*, ό.π., σ. 182.

80. Κουίντιν Χόαρ και Τζέφρι Νόουελ Σμιθ, *Για τον Γκράμσι*, ό.π., σ. 21-22.

81. Για την πεποίθηση του Γκράμσι ότι τόσο ο καταμερισμός εργασίας του καπιταλιστικού εργοστασίου όσο κι η εφαρμοζόμενη σε αυτό τεχνική, μπορούν να αποσπαστούν από τα καπιταλιστικά συμφέροντα και να συντεθούν γόνιμα με τα αντίστοιχα εργατικά βλ. Αντόνιο Γκράμσι, *Αμερικανισμός και Φορντισμός*, ό.π., σ. 43-44, σημ. 15.

82. Θέση που φυσικά είχε προαναγγελθεί ρητά και από τον Λένιν, ως αναπόσπαστο τμήμα του σχεδίου για την επαναστατική κοινωνική αλλαγή. Συγκεκριμένα, το πρόταγμα της μετατροπής ολόκληρης της κοινωνίας σε ένα γραφείο και ένα εργοστάσιο, βασιμμένο στον παλλαϊκό έλεγχο και την παλλαϊκή καταγραφή προσώπων και πραγμάτων, αποτελεί αναγκαίο στάδιο για την κοινωνική απελευθέρωση και το πέρασμα στην αταξική κοινωνία, βλ. Β.Ι. Λένιν, *Κράτος και Επανάσταση*, ό.π., σ. 182-184.

83. Αντόνιο Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι, για την Πολιτική και για το Σύγχρονο Κράτος*, ό.π., σ. 200-201 και 155-158 και Αντόνιο Γκράμσι, *Αμερικανισμός και Φορντισμός*, ό.π., σ. 37-44

σει συνολικά την ολότητα της κοινωνίας, οδηγώντας σε ένα γαληνεμένο αυτοματισμό των κοινωνικών σχέσεων, δράσεων και αντιδράσεων που, εν τέλει, καθιστά περιττή και την ίδια την πολιτική.

Για άλλη μία φορά, η σκέψη του Γκράμσι μοιάζει να μας θέτει ενώπιον ενός ακόμα παραδόξου. Η αρχική έμφαση που δίνει στη σημασία της πολιτικής οδηγεί, μέσα από την ευόδωση του επαναστατικού σχεδίου, στην ολοσχερή εξάλειψή της. Η εξάσκηση της πολιτικής στην αυτοτέλεια και τη σχετική της αυτονομία οδηγεί στην πλήρη αναίρεσή της. Η διοίκηση των προσώπων μετατρέπεται σε διαχείριση των πραγμάτων κι η αταξική οργάνωση της κοινωνίας λειτουργεί ως η μαύρη τρύπα κάθε θεσμού· ο βαθμός μηδέν της πολιτικής.⁸⁴

Οι θεωρητικές επεξεργασίες των *Τετραδίων της Φυλακής* δίνουν στον Γκράμσι επάξια μια θέση στον κανόνα του δυτικού μαρξισμού. Ο αστερισμός των νέων εννοιών, μέσα από τον οποίο προσπάθησε να κατανοήσει το δικό του παρόν, λειτουργεί και σήμερα ως αναγκαία πυξίδα για τον προσανατολισμό της πολιτικής πράξης. Η αναζωογόνηση της διαλεκτικής σκέψης, η έμφαση στον πραξιακό χαρακτήρα της φιλοσοφίας, η γόνιμη σύμπτωση στο πρόσωπό του θεωρίας και πολιτικής στράτευσης, η ανανέωση της αντίληψής μας για το κράτος, μέσα από την ανάδειξη του ρόλου της κοινωνίας των πολιτών, είναι μόνο μερικές από τις ανεξίτηλες συνεισφορές της γκραμισιανής σκέψης.

Ωστόσο, εξίσου σταθερά παραμένουν κι ορισμένα στοιχεία στον θεωρητικό του στοχασμό και την πολιτική του δράση, τα οποία σφραγίζουν το έργο του με μια σκοτεινή, κι ενίοτε ζοφερή, χροιά. Η πίστη του στον συγκεντρωτισμό και την ηγεσία, η εμμονή του με τον καθοδηγητικό και παιδαγωγικό ρόλο της πολιτικής,⁸⁵ η έμφαση στην ιεραρχία και τη στρατιωτικού τύπου κατανόηση των κοινωνικών φαινομένων εκβάλλουν σε ανάλογες στρατηγικές και θεσμικές προτάσεις.

Για παράδειγμα, το μοντέλο του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού, μέσα από την ταυτόχρονη αξίωση μιας συγκεντρωτικής ηγεσίας που κρατά για τον εαυτό της την αποφασιστική αρμοδιότητα και μιας ενεργητικής συμμετοχής των κυβερνωμένων στην ίδια τους την διακυβέρνηση,

84. Andreas Kalyvas, «Hegemonic Sovereignty: Carl Schmitt, Antonio Gramsci and the Constituent Prince», ό.π. σ. 366-370 και Γιώργος Λιερός, «Ο Γκράμσι είναι Νεκρός; Ηγεμονία και Δημοκρατία», υπό έκδοση.

85. Δημήτρης Δημητράκος, «Ο Λενινισμός του Γκράμσι», *Δευκαλίων*, τομ. 4, τχ. 13, 1975, σ. 62-65.

μας φαίνεται ότι βρίσκεται πέρα από τον τρόπο που εμείς επιλέγουμε να κατανοήσουμε τη δυναμική του εκδημοκρατισμού. Μοιάζει να συμβάλει περισσότερο στη δημιουργία ενός νέου, παράξενου κομπορμισμού, στο πλαίσιο του οποίου οι διοικούμενοι συμμετέχουν με ευχαρίστηση στο έργο της ετερόνομης διακυβέρνησής τους από ηγέτες, ιεραρχικά ανώτερους διοικητές και κάθε λογής κομματικούς προϊσταμένους.

Εκεί που το κράτος ριζώνει οργανικά στη ζωή των πολιτών πετυχαίνει όχι μόνο την παθητική δικαιολόγηση της κυριαρχίας του, αλλά και τη δραστήρια συγκατάθεση των κυριαρχουμένων σε αυτήν. Ο διαλεκτικός συσχετισμός πολιτικής κοινωνίας και κοινωνίας των πολιτών, πέρα από την αναλυτική δύναμή του, φαίνεται πως αποτελεί μια περίεργη προεικόνιση των σημερινών αποκεντρωμένων συστημάτων διακυβέρνησης της νεοφιλελεύθερης εποχής.⁸⁶ Σ' αυτά, το αίτημα για ανοικτότητα και συμμετοχή των πολιτών στις κατά τ' άλλα άθικτες ιεραρχικές δομές, εύκολα γίνεται κατανοητό ως μηχανισμός ανάδρασης (feedback mechanism) των ίδιων των διοικητικών συστημάτων προς την κατεύθυνση της αυτο-διόρθωσης κι αυτο-ισχυροποίησής τους.⁸⁷

Τέλος, η κίνηση προς τη ρυθμισμένη αταξική κοινωνία μοιάζει να εμπνέεται από την πιο σκοτεινή όψη των νεωτερικών κοινωνιών.⁸⁸ Ο διαρκής εκσυγχρονισμός, οι βιοπολιτικού τύπου παρεμβάσεις επί του συνόλου της ζωής του πληθυσμού και μια έξυπνη, αναστοχαστική και συμμετοχική κοινωνική μηχανική, βασισμένη σε «από τα μέσα» κι «από τα κάτω» εξουσιαστικές παρεμβάσεις, ανατροφοδοτούν τον επιτελικό προγραμματισμό της κοινωνικής ζωής και δίνουν στο πολιτικό όραμα

86. Γιώργος Λιερός, «Ο Γκράμσι είναι Νεκρός; Ηγεμονία και Δημοκρατία», ό.π.

87. Για μια αναφορά, από τη σκοπιά του κυρίαρχου λόγου, στα σύγχρονα δίκτυα εξουσίας, που συνυφαίνουν πολιτική κοινωνία και κοινωνία των πολιτών βλ. ενδεικτικά Νίκος Μαραντζίδης, «Μήπως η Συζήτηση για το Σύνταγμα Ανήκει στον Προηγούμενο Αιώνα;», *Καθημερινή*, 19.6.2016, <http://www.kathimerini.gr/864246/opinion/epikairothta/politikh/mhphws-h-syzhthsh-gia-to-syntagma-anhkei-ston-prohgoumeno-aiwna>.

Για ορισμένα σύγχρονα παραδείγματα αυτών των διαδικασιών, που δυστυχώς εδώ δεν έχουμε τον χώρο να αναλύσουμε, χρησιμοποιώντας γραμμισμένες έννοιες βλ. Αλεξία Καλαϊτζή, «Τη δράση “Ξαναδίνουμε λάμψη στη Νέα Παραλία” ξεκίνησαν οι σήμερα οι εθελοντές - Κάθε Σαββατοκύριακο θα καθαρίζουν και θα καταγράφουν ζημιές και φθορές», <http://www.voria.gr/article/xekinise-o-ethelontikos-katharismos-tis-neas-paralias-apo-fittes-kai-ιωanna-φωτιάδη>, «Σχολεία με χρώμα και ζωή για τα παιδιά της Αθήνας», *Καθημερινή*, 2.10.2016, <http://www.kathimerini.gr/877339/article/epikairothta/ellada/sxoleia-me-xrwma-kai-zwh-gia-ta-paidia-ths-athinas>.

88. Κατά έναν ειρωνικό τρόπο, θα μπορούσαμε να πούμε ότι παρά τις προσπάθειές του να υπονομεύσει την ηγεμονία της αστικής τάξης, η σκέψη του Γκράμσι εμπίπτει στην ηγεμονία των αξιών της καπιταλιστικής κοινωνίας. Η ηγεμονία της εργατικής τάξης, κατ' αυτό τον τρόπο, ενώ αρνείται τις αξίες του αστικού πολιτισμού, καταφάσκει δομικά γνωρίσματα του καπιταλιστικού κόσμου και της διαμορφωμένης, κι από αυτόν, νεωτερικής εποχής.

του Γκράμσι ένα πρόσημο που βρίσκεται στους αντίποδες της ατομικής και κοινωνικής χειραφέτησης.

Αν τα παραπάνω δεν σφάλουν οικτρά, το σύνολο του πολιτικού στοχασμού του Γκράμσι θα μπορούσε να χαρακτηριστεί, με όρους Μπακούνιν, ως μια εκλεπτυσμένη εκδοχή εξουσιαστικού σοσιαλισμού. Ο Γκράμσι, παρά τις γόνιμες θεωρητικές του επεξεργασίες, αλλά και τον ακέραιο χαρακτήρα της πολιτικής του στράτευσης, εγγράφεται στην παράδοση του μαρξισμού-λενινισμού.⁸⁹ Το βάρος αυτής της πολιτικής παράδοσης, κατά τη γνώμη μας, οριοθετεί τη σκέψη του χωρίς να του επιτρέπει να αναστοχαστεί κριτικά τις δομικές αφετηρίες της και να ανοιχτεί σε εναλλακτικές ριζοσπαστικές προσεγγίσεις. Εκκινώντας από αυτές τις κοσμοθεωρητικές προκείμενες, οι περαιτέρω επεξεργασίες του δεν διορθώνουν ούτε εξομαλύνουν τα αποτρόπαια στοιχεία του μπολσεβικισμού. Αντιθέτως, κατά έναν περίεργο τρόπο, μοιάζουν να επεξεργάζονται και να εκλεπτύνουν τον πολιτικά επικίνδυνο χαρακτήρα τους.

Εν τέλει, μια σύγχρονη αντίληψη για τη ριζοσπαστική κοινωνική αλλαγή και την ελευθερία, χωρίς ποτέ να παραγνωρίζει την αξία του έργου του Γκράμσι, θα πρέπει να αναζητήσει σε άλλες φωνές τη βασική πηγή της έμπνευσης της.

89. Δημήτρης Δημητράκος, «Ο Λενινισμός του Γκράμσι», ό.π. και Terry Eagleton, «Οι Ένωσιες της Ιδεολογίας και της Ηγεμονίας στον Γκράμσι», ό.π., σ. 60.



Για τον Γκράμσι & το Σύγχρονο Κράτος



Εκδήλωση-Συζήτηση

με αφορμή το βιβλίο του Αντόνιο Γκράμσι

“Για τον Μακιαβέλι, για την Πολιτική & για το Σύγχρονο Κράτος”

Παρασκευή 11/11/2016

8:30 μμ

ΑΥΤΟΔΙΑΧΕΙΡΙΖΟΜΕΝΟ ΣΤΕΚΙ ΠΕΡΑΣΜΑ
ΖΩΟΔΟΧΟΥ ΠΗΓΗΣ ΚΑΙ ΙΣΑΥΡΩΝ
ΚΥΚΛΟΣ ΣΥΖΗΤΗΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΑΥΤΟΔΙΑΧΕΙΡΙΖΟΜΕΝΗ ΔΑΝΕΙΣΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

